

Міністерство освіти і науки України
Національний університет “Києво-Могилянська академія”
Факультет гуманітарних наук
Кафедра історії

Магістерська робота

Освітній рівень – магістр

на тему: ««Програма Т-4»: нацистське бачення, перебіг, пам’ять»

Виконала: студентка 2-го року навчання,
спеціальності: 032 «Історія та археологія»

Освітньо-наукової програми «Історія»

Білецька Єлизавета Ігорівна

Науковий керівник: Бажан Олег Григорович, кандидат історичних наук,
доцент кафедри історії НаУКМА

Рецензент: Пастушенко Тетяна Вікторівна, кандидат історичних наук,
старший науковий співробітник відділу воєнно-історичних досліджень
Інституту історії України НАН України

Магістерська робота

захищена з оцінкою _____

Секретар ЕК _____

“ _____ ” _____ 2022 р.

Київ – 2023

Декларація академічної доброчесності

студентки НаУКМА

Я, Білецька Єлизавета Ігорівна, студентка II р. н. факультету гуманітарних наук, спеціальності: 032 "Історія та археологія" адреса електронної пошти: yelyzaveta.biletska@ukma.edu.ua, підтверджую, що написана мною кваліфікаційна/магістерська робота на тему ««Програма Т-4»: нацистське бачення, перебіг, пам'ять» відповідає вимогам академічної доброчесності та не містить порушень, передбачених пунктами 3.1.1-3.1.6 Положення про академічну доброчесність здобувачів НаУКМА від 07.03.2018 року, зі змістом якого ознайомлена;

- підтверджую, що надана мною електронна версія роботи є остаточною і готовою до перевірки;
- згодна на перевірку моєї роботи на відповідність критеріям академічної доброчесності, у будь-який спосіб, у тому числі порівняння змісту роботи та формування звіту подібності за допомогою електронної системи Unicheck;
- даю згоду на архівування моєї роботи в репозитаріях та базах даних університету для порівняння цієї та майбутніх робіт.

АНОТАЦІЯ

кваліфікаційної / магістерської роботи

Тема: ««Програма Т-4»: нацистське бачення, перебіг, пам'ять»

Автор: студентка 2-го р. н. другого (магістерського) рівня вищої освіти, спеціальності 032 «Історія та археологія» освітньо-наукової програми «Історія»

Науковий керівник: Бажан Олег Григорович

Захищена: " ____ " _____ 2023 р.

Короткий зміст роботи: у роботі окреслені основні аспекти, пов'язані зі знищенням людей із психічними, неврологічними відмінностями та із когнітивними розладами на території нацистської Німеччини та на окупованих землях України у рамках так званої «акції Т-4». Розглянута історіографія проблеми та висвітлені дослідницькі позиції науковців, виділені передумови проведення акції Т-4, описано її перебіг на території нацистської Німеччини та на окупованих землях України. Також приділено увагу комеморативним практикам, що стосуються програми знищення Т-4.

ЗМІСТ

Вступ.....	5
1. Історіографія проблеми.....	9
2. Передумови проведення акції Т-4.....	26
2.1. (Псевдо)наукове підґрунтя утисків та знищення психіатричних пацієнтів.....	26
2.2. Стерилізація людей із психічними та неврологічними відмінностями у Західній Європі у першій половині ХХ століття.....	30
3. Перебіг акції Т-4.....	35
3.1. Акція Т-4 на території нацистської Німеччини.....	35
3.2. Акція Т-4 на території України.....	42
4. Комеморативні практики, присвячені акції Т-4.....	52
Висновки.....	59
Список використаних джерел і літератури.....	61

ВСТУП

Акція Т-4 (Акція Тіргартенштрассе 4), нацистська програма знищення людей із психічними та неврологічними відмінностями та з когнітивними розладами, є одним із численних злочинів нацистського режиму. Це евгенічна програма, направлена на винищення пацієнтів психіатричних лікарень як загрози для «здоров'я нації» та як групи людей, яка приносить збитки державі. Програма знищення торкнулася безлічі людей із психічними та неврологічними відмінностями на території нацистської Німеччини та на окупованих нацистами землях.

Незважаючи на велику кількість матеріалу для досліджень, акція Т-4 залишається менш дослідженою за інші програми знищення, що проводилися нацистами як на території Німеччини, так і на окупованих територіях. До недавнього часу тема була майже забута вітчизняними науковцями; час від часу вона з'являлася у окремих дослідженнях, але майже не досліджувалася системно. У нинішній час за різними причинами відбувається зростання інтересу до цієї теми як серед української наукової спільноти, так і загалом у суспільстві. Відповідно, збільшується кількість наукових праць, присвячених акції Т-4, а також розповсюджується інформація про ці події.

В Україні питаннями акції Т-4 займалися такі дослідники як медики А. П. та П. Т. Петрюки, науковці Альберт Венгер, Гелінада Грінченко, Олена Петренко та інші, праці яких використано у роботі. Також останнім часом спостерігається налагодження співпраці між німецькими та українськими дослідниками та спільне опрацювання теми акції Т-4 у різних її аспектах (історичних, юридичних і т.д.).

Актуальність роботи полягає, по-перше, у малодослідженості теми знищення людей із психічними та неврологічними особливостями (зокрема, на території України) за наявності необхідних для дослідження матеріалів.

По-друге, тема є актуальною, оскільки у останні роки як в Україні, так і в багатьох інших країнах світу йде процес дестигматизації усіх аспектів життя, які стосуються психічних особливостей, та відстоювання прав людей із психічними та неврологічними відмінностями. Робота має надати підтримку цим процесам, а також інформувати про злочини, вчинені проти людей із психічними та неврологічними відмінностями. Спільна пам'ять про злочини, скоєні проти певної спільноти, може зробити спільноту більш міцною та надати стимул до захисту своїх прав та інтересів.

Дослідницька новизна вбачається у нових підходах, які залучені до цього дослідження. Нині відбувається зміна у парадигмі розгляду різних ментальних станів людини. Як альтернатива парадигмі патології приходить парадигма нейрорізноманіття.

Парадигма патології ґрунтується на розгляді психічної чи неврологічної відмінності як патологічного стану, хвороби, що має бути зведена до норми. Парадигма нейрорізноманіття розглядає деяку частину психічних та неврологічних станів (наприклад, аутизм та синдром дефіциту уваги й гіперактивності) як особливість людського мозку, частину природного різноманіття людської свідомості.

У своїй роботі ми збираємося слідувати парадигмі нейрорізноманіття як тій парадигмі, яка представляє інтереси спільноти людей із психічними та неврологічними відмінностями.

Частина роботи присвячена аналізу того, як подається образ людини із психічними чи неврологічними відмінностями у роботах, які ми розглядаємо під час дослідження.

Об'єкт дослідження – євгенічна програма німецьких націонал-соціалістів зі знищення людей із психічними та неврологічними відмінностями та з когнітивними розладами. *Предмет* дослідження – процес

знищення психіатричних пацієнтів у рамках акції Т-4 на території нацистської Німеччини та на окупованих нацистами територіях України.

Мета дослідження – комплексно охарактеризувати процеси винищення нацистами людей з психічними та неврологічними відмінностями, детально розглянувши історіографію питання. З мети випливають такі *завдання*:

- зобразити загальне тло акції Т-4, описати її передумови;
- розглянути дослідницькі позиції науковців стосовно євгенічної програми III Рейху;
- розглянути, яким способом відбувалося знищення пацієнтів у нацистській Німеччині та на окупованій території України;
- з'ясувати приблизну кількість жертв акції Т-4;
- визначити, яких медичних закладів на землях України торкнулася акція Т-4;
- проаналізувати відображення подій у культурі та політику пам'яті, яка проводилася щодо жертв акції Т-4 на територіях її проведення;

Методологічна база дослідження поєднує загальнонаукові принципи аналізу та синтезу, історико-порівняльний метод, а також метод критичного аналізу джерел.

Також наш підхід полягає у відсутності лексики, яка вказує на патологію, та у відсутності мови ворожнечі та неетичних висловлювань щодо людей із психічними та неврологічними відмінностями. Частина пострадянських авторів у своїх дослідженнях використовують відверто дискримінаційні та некоректні вислови. Іноді це спостерігається і у західних авторів. Ми маємо на меті відійти від подібної практики.

Хронологічні рамки дослідження охоплюють період з 1933 року до 1945 року. Межі обумовлені правлінням А. Гітлера, за якого створювалися умови для проведення акції Т-4.

Географічні рамки становить територія Німеччини та окуповані нацистами території України.

Джерельною базою слугують документи неопубліковані й цитовані у використаній літературі. До перших відносяться залучені матеріали фондів Міністерства охорони здоров'я УРСР (Центральний державний архів громадських об'єднань України) і Комісії з історії Великої Вітчизняної війни при Академії наук УРСР 1941-1950 рр. (Центральний державний архів вищих органів влади України). Особливо цінними виявилися справи, що містили «Копії актів комісій, судово-медичних експертиз, протоколів допиту свідків про злочиння, скоєні німецько-фашистськими загарбниками в містах та селах Житомирської, Сумської, К-Подільської, Івано-Франківської областей» (ЦДАГОУ. – Ф. 166. – Оп. 3. – Спр. 238) і «Копії актів, протоколів допиту свідків, судово-медичних експертиз про злочиння, скоєні німецько-фашистськими загарбниками на території Полтавської, Рівненської Сумської, Сталінської, Харківській та Чернігівській областях України» (Спр. 242).

1. ІСТОРИОГРАФІЯ ПРОБЛЕМИ

Спершу слід зазначити, що, очевидно, є значна різниця у стані дослідження проблеми акції знищення Т-4 серед зарубіжних та вітчизняних науковців. На зарубіжному просторі тема досліджена набагато детальніше, ніж на пострадянському просторі. Особливого розвитку тема набула у Німеччині.

Програма Т-4 детально розроблена німецькими науковцями. Серед значних праць можна виділити «Aktion T4 1939–1945. Die „Euthanasie“-Zentrale in der Tiergartenstraße 4» німецького історика Алі Гетца¹. Цей дослідник із науковцями Ангелікою Еббінгаус та Матіасом Гаманом видав збірку «Aussonderung und Tod. Die klinische Hinrichtung der Unbrauchbaren»². Історики Томас Беддіс та Крістіна Гюбенер займалися питанням дітей-пацієнтів, що піддалися знищенню нацистами³. Науковець Удо Бенценгефер займався тією самою проблемою⁴.

Серед вітчизняних науковців окреслена тема не знайшла широкого висвітлення. Деякі проблеми, що стосувалися злочинів окупаційної влади (систематичне знищення євреїв та представників інших національних груп, знищення місцевого населення загалом і т.д.) розглядалися українськими науковцями більш детально. Ми припускаємо, що така ситуація склалася через стигматизованість теми психічних та неврологічних особливостей.

¹ Götz A. Aktion T4: 1939–1945. Die „Euthanasie“-Zentrale in der Tiergartenstraße 4. – Aufl. Edition Hentrich, Berlin, 1989.

² Götz A., Ebbinghaus A., Hamann M. Aussonderung und Tod. Die klinische Hinrichtung der Unbrauchbaren. Beiträge zur nationalsozialistischen Gesundheits- und Sozialpolitik 1 Broschiert – Rotbuch Verlag, Berlin, 1991.

³ Beddies Th., Hübener K. Kinder in der NS-Psychiatrie. Schriftenreihe zur Medizin-Geschichte des Landes Brandenburg, Band 10. be.bra Berlin-Brandenburg Wissenschaft Verlag, 2004.

⁴ Benzenhöfer U. „Kinderfachabteilung“ und „NS-Kindereuthanasie“. Studien zur Geschichte der Medizin im Nationalsozialismus, Band 1. GWAB, Wetzlar, 2000.

На підтвердження цієї думки можна вказати, що деякі праці, які стосувалися цієї теми, були наповнені відверто дискримінаційною риторикою та мовою ворожнечі. Наприклад, досить обурливими здалися деякі висловлювання, що зустрічалися у вітчизняних працях. Так, Володимир Тваринський у своєму нарисі «Відлуння Бабиного Яру, або В чому звинувачувались працівники Павлівської психіатричної лікарні» вжив такі слова: «Бог багатьох з них позбавив розуму. Інші ще могли бвилікуватися, стати повноцінними людьми»⁵. Слід зазначити, що проведення нацистами акції Т-4 виправдовувалося схожими тезами про «неповноцінність» психіатричних та неврологічних пацієнтів. Надалі це буде детально окреслено у роботі.

Щодо нацистів-виконавців програми знищення автор використовує подібні слова: «Та вони й самі хворі — маячною ідеєю про чистоту раси, про неповноцінність людей іншої національності, їхню свідомість отруїв фашизм»; «Людина з нормальною психікою до такого і додуматися не змогла б, не те що пустити в дію це творіння. Фашизм є фашизм»⁶. Автор нарису ненавмисно порівнює психіатричних пацієнтів зі своїми вбивцями і вживає щодо них дискримінаційну риторичку, що є недоречним у дослідженні подібної проблеми, навіть якщо праця не претендує на науковість.

Слід зазначити, що міф про «небезпечних хворих», які схильні до злочинів більше за «здорових» людей, дуже поширений у суспільстві, але не має під собою ґрунту. Міф про те, що злочини нерозривно пов'язані із психічною особливістю, широко розповсюджується ЗМІ та масовою культурою. На жаль, автор «Відлуння Бабиного Яру» став жертвою цього нереалістичного ствердження, як і деякі інші автори праць, присвячених акції Т-4.

⁵ Тваринський В. Відлуння Бабиного Яру, або В чому звинувачувались працівники Павлівської психіатричної лікарні / *З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ*. 1994. № 1. С. 65, 70-71.

⁶ Там само.

Детальніше образ людини із психічними та неврологічними особливостями у працях вітчизняних авторів нами буде досліджено у відповідному підрозділі роботи.

Говорячи про історіографію питання акції знищення Т-4, слід продовжити тим, що разом зі зростанням суспільного інтересу до теми психічних та неврологічних особливостей і зі зменшенням стигми навколо цієї теми почало з'являтися більше досліджень, присвячених акції Т-4 на окупованих нацистами землях. Це також пов'язано із тим, що українські дослідники почали працювати разом із німецькими науковцями стосовно цієї теми, і ця співпраця дала свої позитивні результати.

У двохтисячних роках з'являлися поодинокі праці на тему проведення акції Т-4. Наприклад, робота Є. Зелениної «Окупація: розсекречені документи трагічних епізодів у історії Харківщини. З докладної записки «Про звірський розстріл у Харкові німецькими фашистами 470 психо- та нервовохворих»». Праця опублікована 2001 року у журналі «Час». Вихід цієї праці свідчить про те, що інтерес до теми був у окремих дослідників ще у двохтисячних роках.

Якісною та ґрунтовною є робота лікарів П. Т. та А. П. Петрюків «Психіатрія при нацизмі», що публікувалося у журналі «Психічне здоров'я» з 2010 по 2013 рік. Це дослідження стосується різних аспектів психіатрії при нацизмі, і акція Т-4, звичайно, входить до розглянутих тем (вона є основною темою дослідження). Автори описали як проведення акції знищення у нацистській Німеччині, так і проведення її на окупованих нацистами землях (зокрема, на територіях України та Білорусі)⁷.

Науковий доробок складається з дев'яти частин, кожна з яких присвячена окремому аспекту нацистської психіатрії та проведення акції Т-4. Серед проблем, які розглянули лікарі П. Т. та А. П. Петрюки (окрім, власне, проведення акції Т-4), є стерилізація пацієнтів психіатричних лікарень у

⁷ Петрюк П. Т., Петрюк А. П. Психиатрия при нацизме: характеристика некоторых трагических особенностей. Сообщение 1 / Психічне здоров'я. 2010. № 3. С. 71–80.

нацистській Німеччині, проведення на пацієнтах медичних експериментів, встановлення пам'ятних знаків загиблим пацієнтам.

Розглядаючи далі 2010 рік, слід згадати про працю, опубліковану у газеті “Новини медицини і фармації” у тематичному номері “Психіатрія”. Це стаття “Вбивства під знаком евтаназії при нацистському режимі”⁸. Її автор - німець Герріт Хандорф. Стаття детально описує передумови та проведення акції Т-4 на території Німеччини та на окупованих територіях Радянського Союзу у подробицях.

У 2017 році вийшла резонансна стаття дніпровського історика Альберта Венгера та харківської історикині Гелінади Грінченко ««Непотрібні люди»: знищення пацієнтів Ігреньської психіатричної лікарні у 1941-43 роках»⁹. Ця стаття підживила інтерес до акції Т-4 на українських теренах.

У публікації описано декілька аспектів проведення акції Т-4 щодо пацієнтів Ігреньської психіатричної лікарні. Це локалізація поховань, кількість жертв, а також – доля лікарів медичного закладу. Матеріал статті представляє велику цінність для дослідників акції Т-4 на територіях України.

2019 року у німецькому місті Гайдельберзі пройшов воркшоп «Непотрібні люди», присвячений вивченню акції Т-4 на окупованих нацистами територіях та співпраці німецьких дослідників із українськими. На сайті часопису «Україна Модерна» опублікований допис, присвячений цій події¹⁰. У цьому дописі є пояснення того, чому тема знищення нацистами психіатричних пацієнтів вважалася «безперспективною» до нещодавніх часів. Це було пов'язано із фрагментарністю наявних джерел.

⁸ Хандорф Г. Убивства под знаком евтаназии при нацистском режиме. URL: <http://www.mif-ua.com/archive/article/13954> (дата звернення: 07.10.2022).

⁹ Грінченко Г., Альберт В. «Непотрібні люди»: знищення пацієнтів Ігреньської психіатричної лікарні у 1941–43 роках. URL: <http://uamoderna.com/md/grinchenko-venger-useless-people> (дата звернення: 06.04.2019).

¹⁰ Грінченко Г., Альберт В. Непотрібні люди: воркшоп у Гайдельберзі. URL: <http://uamoderna.com/event/workshop-heidelberg> (дата звернення: 07.10.2022).

Окрім ситуації зі знищенням пацієнтів психіатричних лікарень на окупованих територіях, учасники конференції також торкнулися теми знищення людей, які знаходилися у будинках інвалідів.

З 2019 року суспільний інтерес до теми акції Т-4 на українських землях значно зріс. Після того, як історики почали про це писати, також почали створюватися публіцистичні матеріали за цією темою (статті, репортажі і т.д.).

У вересні 2020 року на сайті часопису «Україна модерна» було опубліковано спільний публікаційний проєкт, створений часописом і німецьким фондом «Пам'ять, відповідальність та майбутнє». Проєкт було ініційовано Г. Грінченко та О. Петренко. Назва проєкту звучить як ««Непотрібні люди»: злочин, суд, (не)пам'ять». Назві дається уточнення: «Нацистське насильство щодо пацієнтів психіатричних лікарень, інтернатів для хворих дітей та будинків інвалідів у контексті повоєнних судів та меморіальних практик»¹¹. Проєкт стимулював науковий інтерес до акції Т-4.

Публікаційний проєкт являє собою збірку статей на тему проведення акції Т-4 на пострадянському просторі та пам'яті про акцію знищення. Також автори торкаються теми суду над військовими злочинцями та засудження медичних працівників, що, як вважалося, приймали участь у проведенні програми знищення (це засудження критикується у одній із публікацій Альберта Венгера, про що буде йтися у наступних розділах).

Публікації зроблені українською та англійською мовами. Проєкт налічує багато різних авторів, за походженням українських та німецьких.

Проєкт є надзвичайно важливим внеском до дослідження акції Т-4 на українських територіях, і ми широко використовуватимемо матеріали його авторів у своїй роботі.

¹¹ «Непотрібні люди»: злочин, суд, (не)пам'ять. URL: [https://uamoderna.com/arkhiv/28-2020-nepotribni-lyudi-zlochyn-sud-\(ne\)pam%E2%80%99yat](https://uamoderna.com/arkhiv/28-2020-nepotribni-lyudi-zlochyn-sud-(ne)pam%E2%80%99yat) (дата звернення 13.10.2022).

У структурі проєкту також є посилання на матеріали форуму, що проходив у 2020 році у Німеччині і був присвячений темі акції Т-4 – безпосередньо знищенню пацієнтів та судам над військовими злочинцями, які були відповідальні за здійснення програми знищення.

29 жовтня 2020 року на сайті «Історична правда» була опублікована об'ємна стаття українського історика та директора Інституту вивчення голокосту у Східній Європі Андрія Руккаса «Трагедія Горіхової діброви. Як нацисти розстрілювали душевнохворих у Києві»¹².

Автор спирається на матеріали архіву Служби безпеки України. Треба зазначити, що Андрій Руккас зробив складну роботу, яка також є великим внеском у дослідження акції Т-4 на території України. Автор описав знищення єврейських пацієнтів київської психіатричної лікарні Павлова.

16 листопада 2021 року на сайті «Локальна історія» вийшла стаття історика Івана Патриляка «Вільні від Бога, гидкі для наці». У цій статті до інформації, наданої Андрієм Руккасом, додаються відомості про псевдонаукове підґрунтя акції Т-4, її проведення на території власне Німеччини, а також – про знищення пацієнтів лікарні вже після винищення пацієнтів-євреїв¹³.

І у статті Андрія Руккаса, і у статті Івана Патриляка надаються цікаві фотоматеріали: корпус лікарні Павлова, що не зберігся, пацієнти лікарні за заняттям шиттям, а також – фото, на якому пацієнти обмолочують хліб у приміському радгоспі.

¹² Руккас А. Трагедія Горіхової діброви. Як нацисти розстрілювали душевнохворих у Києві. URL: <https://www.istpravda.com.ua/articles/2020/10/29/158369/> (дата звернення: 07.10.2022).

¹³ Патриляк І. Вільні від Бога, гидкі для наці. URL: <https://localhistory.org.ua/texts/statti/vilni-dlia-boga-gidki-dlia-natsi/> (дата звернення: 07.10.2022).

17 січня 2021 року на сайті радіо Свобода вийшла стаття авторки Марії Щур «Убивства людей із психічними розладами стали сходиною до Голокосту – історики». У статті зазначається, що відкриття архівів КДБ та доступність німецьких архівів дозволили українським історикам досліджувати тему акції Т-4¹⁴.

У публікації використано матеріали, про які нами було згадано – статті у часописі «Україна модерна», що відносяться до публікаційного проекту ««Непотрібні люди»: злочин, суд, (не)пам'ять», окремі матеріали Гелінади Грінченко, Альберта Венгера, а також – матеріали дослідників Дмитра Титаренка та Тані Петер.

Як вже зазначалося, дослідження акції Т-4 на територіях України вплинули на більш «популярну» українську публіцистику: наприклад, 8 березня 2021 року на сайті 24 каналу вийшла публікація «Дітям вводили смертельні ін'єкції: програма Гітлера, що вбивала людей з психічними розладами». У цій публікації також присутнє відео з серії «Конфлікти: протистояння, що змінили світ», яке вийшло на каналі¹⁵.

У публікації розповідається, окрім як про саму акцію Т-4, про стерилізацію людей із психічними та неврологічними особливостями у нацистській Німеччині, що передувала акції знищення.

Цікавою та інформативною є стаття Оксани Уретій під заголовком «Під час окупації Вінниці нацисти знищили майже всіх пацієнтів психоневрологічної лікарні», опублікована нещодавно, 22 червня 2022 року, на сайті АрміяInform - інформаційного агентства Міністерства оборони

¹⁴ Щур М. Убивства людей із психічними розладами стали сходиною до Голокосту – історики. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/ubyvstva-lyudey-z-psyhichnymy-rozladamy-staly-shodynkoyu-do-holokostu-istoryky/31048904.html> (дата звернення: 07.10.2022).

¹⁵ Фахрудін Ш. Дітям вводили смертельні ін'єкції: програма Гітлера, що вбивала людей з психічними розладами. URL: https://24tv.ua/aktsiya-t-4-natsistska-programa-vbivala-lyudey-psyhichnimi-povini-svitu_n1562466 (дата звернення: 07.10.2022).

України. Допис являє собою інтерв'ю з вінницьким істориком Сергієм Гулою¹⁶.

У статті йдеться про знищення пацієнтів вінницької психоневрологічної лікарні імені академіка О. І. Ющенка. Стаття охоплює не лише знищення пацієнтів лікарні, а й ширший контекст - долю окупованої Вінниччини загалом, становище військовополонених тощо. У статті присутні важливі матеріали, що стосуються нашої теми.

Можна зробити наступні висновки щодо української історіографії проблеми акції Т-4: по-перше, до 2010 року існували поодинокі дослідження проблеми; по-друге, з 2010 року в Україні почали з'являтися ґрунтовні та детальні праці, присвячені проблемі акції Т-4 як на території Німеччини, так і на окупованих нацистами територіях; по-третє, тема почала розвиватися та широко досліджуватися останнім часом, починаючи з 2018 року.

Щодо причин, які заважали дослідженню теми, ми можемо віднести, по-перше, фрагментарність наявних джерел (це змінилося із відкриттям архівів Служби безпеки України), а по-друге, стигматизованість теми психічних та неврологічних особливостей в українському суспільстві.

Останнім часом стигма з цієї теми почала спадати зусиллями активістів та науковців, і разом із цим процесом поширилися як наукові праці, присвячені проблемі акції Т-4, так і публіцистичні матеріали на цю тему, опубліковані у засобах масової інформації України.

Ще один висновок, який впливає із розгляду історіографії проблеми - це те, що всі українські автори пишуть у рамках парадигми патології (оскільки відомостей про парадигму нейрорізноманіття в українському науковому просторі дуже мало).

¹⁶ Уретій О. Під час окупації Вінниці нацисти знищили майже всіх пацієнтів психоневрологічної лікарні. URL: <https://armyinform.com.ua/2022/06/22/pid-chas-okupacziyi-vinnyczi-naczysty-znyshhyly-majzhe-vsih-pacziyentiv-psyhonevrologichnoyi-likarni/> (дата звернення: 06.08.2022).

Ми маємо на меті простежити кілька аспектів праць вітчизняних дослідників. По-перше, це те, як українські автори бачать людину із психічними чи неврологічними відмінностями, яку лексику вживають щодо цих людей.

По-друге, ми простежимо етичну витриманість робіт українських авторів (як науковців, так і авторів деяких публіцистичних матеріалів), доведемо чи спростуємо наявність у публікаціях мови ворожнечі, дискримінаційної риторики тощо.

По-третє, ми зробимо висновок про загальний стан ситуації, яка склалася на цей час в наукових колах України, та розглянемо альтернативні наративи для дослідження долі людей із психічними та неврологічними особливостями.

Треба додати пояснення щодо слів та виразів, які притаманні парадигмі патології («психічно хворі», «люди із психічними розладами» тощо). Ми не будемо розцінювати їх як свідчення неетичності або необізнаності авторів, оскільки в українській науковій спільноті поки що підтримується лише парадигма патології, тому що вона – єдина відома та зрозуміла для більшості дослідників.

Звичайно, парадигма нейрорізноманіття (про яку буде детальніше сказано у третьому підрозділі) краще описує сутність психічної особливості, і лексика (яку, зокрема, використовуємо ми у нашому дослідженні), притаманна їй, є більш доцільною при описанні людей із психічними та неврологічними відмінностями. Проте, використання цієї парадигми у наукових дослідженнях не розвинене навіть у західній науці, яка просунулася у розумінні теми набагато більше, ніж українська.

Отже, хотілося би почати з найгрунтовнішої праці, яка існує серед українських наукових робіт на цю тему. Йдеться про дослідження лікарів А.

П. та П. Т. Петрюків, присвячене нацистській психіатрії і, зокрема, акції Т-4 на німецьких землях та на окупованих територіях.

Дослідження публікувалося з 2010 по 2013 рік в українському журналі «Психічне здоров'я».

Щодо етичної витриманості дослідження слід зазначити, що у ньому ми не виявили дискримінаційної риторики. Автори, як і всі інші, розглянуті нами, пишуть під впливом парадигми патології, але, як вже було вказано, у нинішній ситуації в українській науковій спільноті це не мусить бути критерієм неетичності праці.

Образ людини із психічними та неврологічними відмінностями у праці цих авторів є нейтральним, вони розглядаються як люди, чия доля у рамках нацистського психіатричного насильства викликає співчуття. Проте, у праці є певна хиба: автори використовують застарілі медичні терміни («слабоумний», «маніакально-депресивний психоз»). Також для позначення «психічно здорових» людей автори використовують вираз «нормальні люди», що також не є коректним.

Вкрай суперечливим моментом праці є використання слова «душевнихворі», яке також може видатися некоректним.

Переходячи до іншої праці, статті Альберта Венгера та Гелінади Грінченко ««Непотрібні люди»: знищення пацієнтів Ігреньської психіатричної лікарні у 1941-43 роках», треба зазначити, що ця праця вийшла у 2017 році.

Для опису людей, постраждалих від проведення акції Т-4 на території окупованої України, автори обирають терміни «пацієнти психіатричних лікарень», «люди із психічними розладами» та «психічно хворі». Проте, у їхній праці також присутнє суперечливе означення «душевнихворі»¹⁷.

¹⁷ Грінченко Г., Альберт В. «Непотрібні люди»: знищення пацієнтів Ігреньської психіатричної лікарні у 1941–43 роках. URL: <http://uamoderna.com/md/grinchenko-venger-useless-people> (дата звернення: 06.04.2019).

Загалом, образ людей із психічними та неврологічними особливостями у цих авторів, як і у А. П. та П. Т. Петрюків, є нейтральним, не забарвленим емоційно, а праця є етично витриманою.

Стаття історика Андрія Руккаса «Трагедія Горіхової діброви. Як нацисти розстрілювали душевнохворих у Києві», опублікована на сайті «Історична правда», має суперечливий термін «душевнохворі» вже у своїй назві, проте, у самій статті використовуються слова, що використовувалися і у інших розглянутих дослідників – «хворі» та «пацієнти».

Цікаво, що образ пацієнтів, які підпали під акцію Т-4, у статті цього автора відрізняється від того, що ми бачили у двох розглянутих до цього моменту працях. У статті Андрія Руккаса ми бачимо свідчення про пацієнтів, які розуміли свою подальшу долю, прощалися з персоналом тощо. Автор ніби зробив акцент на тому, що жертвами були конкретні реальні люди, а не абстрактні так звані «душевнохворі»¹⁸.

Схожою статтею є праця історика Івана Патриляка «Вільні від Бога, гидкі для наці», опублікована на сайті журналу «Локальна історія».

Лексика, яку вживає Іван Патриляк, відрізняється від інших розглянутих праць тим, що є більш м'якою та коректною щодо описуваних людей: «пацієнти психіатричних закладів», «люди із ментальними розладами», хоча й словосполучення «психічно хворі» також зустрічається у статті.

Щодо образу людей із психічними та неврологічними відмінностями у статті Івана Патриляка можна сказати, що у статті представлено ті самі приклади, що і у праці Андрія Руккаса – приклади того, як люди намагалися врятуватися від знищення або прощалися з медичним персоналом. Також є

¹⁸ Руккас А. Трагедія Горіхової діброви. Як нацисти розстрілювали душевнохворих у Києві. URL: <https://www.istpravda.com.ua/articles/2020/10/29/158369/> (дата звернення: 07.10.2022).

свідчення про те, що двом пацієнтам, які наважилися тікати, персонал дозволив піти. Тобто, ми знову бачимо живих людей, а не абстрактну групу¹⁹.

Цікавим є випадок статті Олени Петренко «Масові вбивства єврейських пацієнтів психіатричних клінік за часів нацистської окупації України», що вийшла у рамках публікаційного проекту ««Непотрібні люди»: злочин, суд, (не)пам'ять», опублікованого у 2020 році у часописі «Україна модерна». У статті авторки використовується як коректний вираз «люди з ментальними розладами», так і суперечливе слово «душевнохворі».

Важливою рисою цієї праці є те, що Олена Петренко наголошує на тривалості дискримінації людей із психічними та неврологічними особливостями у нацистській Німеччині, що була присутня ще до початку акції Т-4: «Програму Т-4 було введено в дію вповноваженими Гітлера, спираючись на довготривалу історію обмежень та дискримінацію людей з ментальними розладами»²⁰.

Інші розглянуті нами праці, усі з яких зазначені у попередньому розділі, були написані у приблизно однаковому наративі. Треба зазначити, що він не змінювався із плином часу, і ми можемо бачити схожість усіх розглянутих праць, починаючи від 2010 року та закінчуючи 2021 роком. Можемо зробити деякі висновки із нашого розбору:

- Усі роботи, що були нами розглянуті, є етично витриманими, не містять мови ворожнечі, дискримінаційних висловлювань або міфів щодо людей із психічними та неврологічними особливостями;
- Усі праці написані у рамках парадигми патології, що можна зрозуміти з використаної авторами лексики;

¹⁹ Патрияк І. Вільні від Бога, гидкі для наці. URL: <https://localhistory.org.ua/texts/statti/vilni-dlia-boga-gidki-dlia-natsi/> (дата звернення: 07.10.2022).

²⁰ Петренко О. Масові вбивства єврейських пацієнтів психіатричних клінік за часів нацистської окупації України / *Україна модерна*. 2020. С. 86-109.

- Більш пізні публікації містять більше коректної та/або м'якої лексики (наприклад, «психіатрична клініка» замість «лікарні», «люди із ментальними розладами» замість «психічно хворих»).

Насамкінець хочемо розібрати деякі публікації в українських ЗМІ, присвячені акції Т-4. Для нас важлива ця частина дослідження, оскільки вона показує, як подаються події та який образ має людина із психічними чи неврологічними відмінностями у рамках «популярної історії».

Для прикладу можна розглянути дві публікації: по-перше, публікацію, що вийшла на сайті 24 каналу у 2021 році: «Дітям вводили смертельні ін'єкції: програма Гітлера, що вбивала людей з психічними розладами». По-друге, публікацію на сайті радіо Свобода того ж 2021 року – «Убивства людей із психічними розладами стали сходинкою до Голокосту – історики».

У публікації на сайті 24 каналу використано досить різноманітну лексику – «люди із ментальними проблемами», «люди із психічними розладами», «психічно хворі»²¹.

Щодо образу людини із психічними чи неврологічними особливостями у цій публікації можна сказати, що він є суто нейтральним і не показує цих людей у тому світлі, у якому ми могли це побачити у публікаціях деяких із розглянутих істориків.

Публікація на сайті радіо Свобода зроблена на основі публікаційного проєкту ««Непотрібні люди»: злочин, суд, (не)пам'ять», а також – матеріалів окремих дослідників.

Для описання людей із психічними та неврологічними відмінностями авторка статті використовує такі означення як «люди із психічними

²¹ Фахрудін Ш. Дітям вводили смертельні ін'єкції: програма Гітлера, що вбивала людей з психічними розладами. URL: https://24tv.ua/aktsiya-t-4-natsistska-programa-vbivala-lyudey-psihichnimi-povini-svitu_n1562466 (дата звернення: 07.10.2022).

розладами», «хворі» та «пацієнти»; стаття не відрізняється за риторикою від першої розглянутої нами статті²².

Можна зробити висновок, що розглянуті публіцистичні матеріали у ЗМІ мають ті ж самі нарративні характеристики, що і розглянуті спершу наукові публікації.

Переходячи до методології дослідження, слід додати дещо до питання лексики, яка буде вживана у нашому дослідженні. Більшість наукових праць як в Україні, так і за її межами написані під впливом парадигми патології, тому ми не будемо намагатися змінювати авторське бачення, проте, ми впевнено стоїмо на засадах нейрорізноманіття, тому використовуватимемо лексику, яка притаманна цій парадигмі.

Ми уникатимемо таких термінів як «психічна хвороба», «психічний розлад» і усього похідного від них.

Також треба сказати дещо щодо нашого розуміння поняття про нейрорізноманіття. Ми можемо не розглядати більшість ментальних та неврологічних станів як патологічні, проте, ми не заперечуємо того, що ті чи інші стани (або ж «симптоми») можуть бути шкідливими для людини і – зрозуміло – патологічними у її баченні.

По-друге, ми розуміємо, що психіатричні діагнози є лише конструктами, вживаними заради зручності, проте, ми будемо часто вживати їхні назви у нашій роботі, оскільки це важливо для розуміння подій, які ми досліджуємо (наприклад, існували окремі діагнози, пацієнти із якими стерилізувалися та/або знищувалися попервах).

Як вже було нами зазначено, у наукових колах України панує парадигма патології. Парадигма патології – це спосіб розгляду психічних

²² Щур М. Убивства людей із психічними розладами стали сходиною до Голокосту – історики. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/ubyvstva-lyudey-z-psyhichnymy-rozladamy-staly-shodynkoyu-do-holokostu-istoryky/31048904.html> (дата звернення 07.10.2022).

станів людини, що відрізняються від середньостатистичної «норми», як розладів/хвороб або їхніх окремих симптомів.

Парадигма патології не мала жодних альтернатив аж до появи парадигми нейрорізноманіття. Парадигма нейрорізноманіття включає в себе розуміння різних ментальних та неврологічних станів людини, які вважаються патологічними, як таких, що є частиною природного різноманіття людського мозку та нервової системи.

Поняття про нейрорізноманіття з'явилося у кінці ХХ століття у західних журналістиці та науці, вперше воно було вжито журналістом Харві Блюмом у статті для газети Нью-Йорк Таймс у 1997 році. Пізніше термін «нейрорізноманіття» був вжитий у дипломній роботі соціологині Джуді Сінгер у 1998 році.

Найчастіше поняття «нейрорізноманіття» вживають у контексті дискусій про аутизм, проте, це поняття прийнятне і для інших психічних та неврологічних відмінностей.

Слід охарактеризувати ідею нейрорізноманіття, оскільки саме вона визначила підхід, що використовується у роботі.

Ідея нейрорізноманіття з'явилася серед людей із психічними та неврологічними відмінностями, зокрема – всередині аутичної спільноти. Розвитку та популяризації вона набула в останні роки у західному світі, пізніше перейшла і до пострадянського простору, проте, залишилася у межах Росії, не зачіпаючи український простір.

Ця ідея широко висвітлена у публіцистичних працях, серед яких виділяються роботи Айман Екфорд, яка займається також публічними виступами, на яких піднімає теми нейрорізноманіття та утисків людей із ментальними та неврологічними відмінностями.

Проте, ідея нейрорізноманіття існує не лише як частина соціального руху: у неї є певні наукові корені. Для прикладу можна зазначити роботу лікаря Михайла Козлова, що розглядає аутизм як гілку еволюційного розвитку людини²³.

У виданні «AMA Journal of Ethics» 2015 року з'явилася праця авторства науковця Томаса Армстронга, що присвячена проблемі нейрорізноманіття. Стаття має назву «Міф про нормальний мозок: сприймаючи нейрорізноманіття». Науковець робить порівняння різноманіття мозку людини з різноманіттям у рослинному світі та робить припущення, що існування «нормального мозку» неможливо, так як нейрорізноманіття – це природний факт²⁴.

У дослідженні буде використано термін «люди із психічними та неврологічними особливостями», але необхідно дати пояснення, що така група виділена умовно, так як, на думку автора дослідження, соціальна норма є соціальним конструктом, який має залежність від того, який у певний час у певному суспільстві культурний простір. Ця думка ґрунтується не лише на новітніх ідеях нейрорізноманіття, але й на більш ранніх наукових розробках.

У роботі «Антипсихіатрія: соціальна теорія та соціальна практика» дослідниця Ольга Власова відмічає, що у 1920-1930-х роках етнологія та культурна антропологія мали час стрімкого розвитку та досліджували широкий ряд тем, серед яких – так звані «девіації». Згідно з розробками антропологів, норма не підкоряється незмінній людській природі, а

²³ Козлов М. Аутизм как одна из ветвей эволюционного развития человечества. URL: <http://nizi.co.il/nauka/estestvennyye-nauki/autizm-kak-odna-iz-vetvej-evolyucionnogo-razvitiya-chelovechestva.html> (дата звернення 15.04.2019).

²⁴ Armstrong T. The Myth of the Normal Brain: Embracing Neurodiversity. URL: <https://journalofethics.ama-assn.org/article/myth-normal-brain-embracing-neurodiversity/2015-04> (дата звернення 06.04.2019).

варіюється від суспільства до суспільства. Норма – це те, що пов'язано з етикою, те, що схвалюється та приймається суспільством²⁵.

Наше бачення також має певні корені у ідеях антипсихіатрії, згідно з якими поняття психічної хвороби не є об'єктивним. Ми визнаємо, що поняття норми та патології є соціально визначеними.

²⁵ Власова О. Антипсихиатрия. Социальная теория и социальная практика. Москва: Высшая школа экономики, 2014. 323 с.

1. ПЕРЕДУМОВИ ПРОВЕДЕННЯ АКЦІЇ Т-4

2.1. (Псевдо)наукове підґрунтя утисків та знищення психіатричних пацієнтів

Перед тим, як розпочати цей підрозділ, слід відмітити, що утиски людей із психічними та неврологічними особливостями тривали протягом усієї людської історії, що було досліджено нами у нашій бакалаврській роботі.

Докторка філософії Олена Попович виділяє таке поняття як «варварське ставлення до носіїв аномалії». «Носіями аномалії» виявляються люди, що не вписуються до панівних понять про норму та виявляють поведінку, яка йде в розріз із тою поведінковою моделлю, що панує у певний час у певному суспільстві. Ще у первісні часи «носія аномалії» могли вигнати зі спільноти, застосувати до нього насильство або навіть фізично знищити²⁶.

Юрій Каннабіх, знаний російський психіатр, у 1928 році створив масивну «Історію психіатрії» – спробу простежити історичний розвиток своєї галузі медицини. Він зазначив, що у часи Середньовіччя почали з'являтися «спроби організації психіатричної допомоги». На його думку, психіатрична «допомога» у Середньовіччя заключалася у «огороженні здорового населення від небезпечних хворих» і «організованому догляді». Автор називає допомогою позбавлення волі та утримання у принизливих умовах²⁷.

У період Середньовіччя почали поставати психіатричні лікарні, що були організовані подібно до в'язниць (наприклад, Бедлам, що виник у XV

²⁶ Попович О. Моделі взаємодії аномального явища та суспільства в їх історичному розвитку / *Вісник Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого»*. 2014. №1 (20). С. 271-279.

²⁷ Каннабіх Ю. *История психиатрии*. Москва: Юрайт, 2019. 384 с.

столітті). Аналогічними установами були Шаратон у Франції та Вежа Лунатиків у Відні, де утримуваних людей демонстрували публіці²⁸.

Новий час перейняв естафету. Широко розповсюдилися практики ув'язнення людей із психічними та неврологічними відмінностями, утримання на ланцюгах, обмеження у русі, показу цих людей, як тварин, за гроші. «Нормальна людина» стала цивілізованою людиною. «Аномальна особистість» мала звірину природу.

Ідея евгеніки постала наприкінці XIX століття. Вперше цей термін вжив науковець Френсіс Гальтон у праці 1883 року «Дослідження людських здібностей та їхнього розвитку».

Вчення про евгеніку поширилося серед науковців Європи та Сполучених Штатів. З метою вивчення евгеніки поставали наукові товариства (наприклад, «Спільнота евгенічної освіти» у Британії). Ідея про «виродження» у кінці XIX – на початку XX століття захопила увагу європейського суспільства. Євгеніка бачилася інструментом, який міг врятувати від «виродження». Про «псування людської природи» говорили знані науковці, а отже, боротьба із цим «псуванням» отримала потужну базу.

Треба зауважити, що евгенічні ідеї сприяли значним утискам людей із психічними та неврологічними відмінностями у Західній Європі ще до приходу нацистів до влади у Німеччині. Так, у західноєвропейських державах була розповсюджена практика стерилізації людей із психічними та неврологічними відмінностями.

Дослідниця Дар'я Ковба вказує у своїй статті «Євгеніка як направлення наукової думки та практика селекції людини в кінці XIX – на початку XXI

²⁸ Попович О. Моделі взаємодії аномального явища та суспільства в їх історичному розвитку / *Вісник Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого»*. 2014. №1 (20). С. 271-279.

ст.», що до приходу нацистської влади у Німеччині під впливом євгенічних ідей були створені колонії для людей із когнітивними розладами²⁹.

Разом із євгенікою популярним було і соціологічне вчення під назвою «соціал-дарвінізм». Це доволі передбачуване вчення, витоки якого мали місце ще у часи Просвітництва. Остаточно утвердилася ця теорія у другій половині XIX століття.

Соціал-дарвінізм транслює процеси природного відбору на людське суспільство і, таким чином, знаходить справедливими утиски тих, хто виявився слабшим і менш пристосованим до життя.

Поняття норми на початку XX століття формувалося саме під впливом ідей соціал-дарвінізму. Разом із євгенікою поширюваність цього вчення створило базу для злочинів проти людей із психічними та неврологічними особливостями, що відбувалися у Європі та Сполучених Штатах у першій половині сторіччя. Стерилізація, лоботомія, насильство та знищення – таку долю XX століття підготувало для пацієнтів психіатричних закладів.

Євгенічні програми мали на меті створення конструйованої «ідеальної людини» та суспільства, у якому всі люди відповідали би конструйованим поняттям про норму.

Є. В. Рахмайлов у статті «Євгеніка та расова гігієна як соціально-філософська складова фашизму» розглядає те, як євгенічні псевдонаукові ідеї вплинули на розвиток нацистських ідей. Автор також визначає соціал-дарвіністський світогляд як чинник розвитку нацистської ідеології³⁰.

Автор говорить, що ідеї євгеніки мали свої корені у соціал-дарвінізмі. Є. В. Рахмайлов називає знищення нацистами людей із психічними

²⁹ Ковба Д. Евгеника как направление научной мысли и практика селекции человека в конце XIX - начале XXI вв. *Социум и власть*. 2020. №4 (84). С. 7-19.

³⁰ Рахмайлов Е. Евгеника и расовая гигиена как социально-философская составляющая идеологии фашизма / *Science and world*. 2014. № 10 (14). С. 104-107.

відмінностями та із когнітивними розладами «екстремальними проектами введення євгеніки та расової гігієни»³¹.

Автор статті перелічує ті аспекти євгенічних ідей, які були втілені на практиці відразу при приході нацистів до влади:

- Введення євгеніки як частини професійної підготовки та освіти медичних робітників;
- Примусова стерилізація та примусові аборти;
- Свідчення про стан здоров'я у шлюбі;
- Скорочення послуг, що надавалися у лікарнях.

Є. В. Рахмайлов бачить вплив євгеніки на ідеологію нацизму також у тому, що євгенічні ідеї були глибоко анти-індивідуалістськими; євгеніка змогла поставити цінність людського життя нижче за тотальну соціальність³². Саме це ми бачимо на прикладі нацистських програм знищення.

Слід сказати, що у нацистській Німеччині був досить високий інтерес до євгенічних ідей, і вони трансформувалися у ідеї знищення людей із психічними та неврологічними відмінностями.

За приклад можна взяти книгу юриста Карла Біндінга та психіатра Альфреда Кохе «Знищення негідних життів», що була написана ще у 1920 році. Ця книга містила у собі такі ідеї як, наприклад, те, що життя психіатричних пацієнтів – це «баластне існування», і що знищення так званих «духовних мерців» - не злочин, а корисна дія.

Окрім наслідків підтримки ідей євгеніки та соціального дарвінізму нацистською владою, були й інші фактори початку програми знищення Т-4. По-перше, велику роль зіграв економічний фактор. Нацисти шукали шляхи виправдання своїх програм знищення, і «користь для економіки держави» стала одним із таких виправдань.

³¹ Там само.

³² Рахмайлов Е. Евгеника и расовая гигиена как социально-философская составляющая идеологии фашизма / *Science and world*. 2014. № 10 (14). С. 104-107.

Нацистські пропагандистські матеріали (плакати та короткі кінофільми) не один раз включали в себе пояснення необхідності знищення людей із психічними, неврологічними особливостями та когнітивними розладами у тому, що підтримка їхнього життя як психіатричних пацієнтів економічно шкодить державі.

Ще одною причиною початку програми знищення Т-4, як і інших нацистських акцій знищення, є ворожість до Іншого, іншування у негативному сенсі, пошук ворога, який дозволив би відділити себе від нього і таким чином зберегти власну ідентичність (або ж, у розумінні нацистів, ідентичність народу, чистого від «неправильних» його членів).

Підсумовуючи викладене, ми можемо перелічити найзначніші передумови здійснення акції Т-4.

По-перше, це розвиток та поширення у Західній Європі першої половини ХХ століття ідей соціального дарвінізму та евгеніки, а також – практик утисків людей із психічними, неврологічними особливостями та із когнітивними розладами, які впливали з розвитку цих ідей (наприклад, примусова стерилізація тощо).

По-друге, це пошук економічного зиску у «необхідності» знищення психіатричних пацієнтів та теза про те, що утримання психіатричних пацієнтів несе шкоду для економіки держави. Саме ця думка найширше експлуатовалася у нацистських пропагандистських матеріалах, присвячених проведенню акції знищення Т-4.

По-третє, це пошук ворожого Іншого, який став однією з основ нацистської політики щодо вразливих груп населення.

2.2. Стерилізація людей із психічними та неврологічними відмінностями у Західній Європі у першій половині ХХ століття

Перш за все необхідно зауважити, що стерилізація людей із психічними та неврологічними відмінностями відбувалася у різних державах Заходу у першій половині ХХ століття – не лише у нацистській Німеччині. Сюди входили і скандинавські країни тощо, і – якщо виходити за межі Європи – Сполучені Штати. Це дає нам зрозуміти одну напрочуд важливу річ: утиски людей із психічними та неврологічними відмінностями не залежать від державного устрою.

Тема примусової стерилізації людей із психічними, неврологічними особливостями та із когнітивними розладами є малодослідженою як на пострадянському просторі, так і серед західних науковців. В Україні найдетальніше перебіг цього процесу у нацистській Німеччині розібрали вже відомі нам А. П. та П. Т. Петрюки.

Спершу нам слід дослідити те, як процес примусової стерилізації проходив безпосередньо у нацистській Німеччині. Щодо однієї з головних причин проведення цієї акції (як і інших нацистських злочинів щодо людей із психічними, неврологічними особливостями та із когнітивними розладами) ми можемо навести наступну думку А.П. та П. Т. Петрюків.

За Петрюками, більшість дослідників філософії нацизму, працями яких у довоєнні часи надихався А. Гітлер, висловлювали ідею про те, що «розумові хвороби» успадковуються шляхом передачі «дефектних генів; таким чином, викоринити «хвороби» можна було би лише шляхом знищення цих генів. Кінцевим результатом таких ідей стала стерилізація безлічі німецьких громадян, що мали когнітивні розлади, проведення експериментів на в'язнях концентраційних таборів та систематичне знищення людей, що вважалися «другосортними» через свої психічні чи неврологічні особливості³³.

³³ Петрюк П. Т., Петрюк А. П. Психиатрия при нацизме: насильственная стерилизация душевнобольных и других лиц. Сообщение 2 / *Психічне здоров'я*. 2011. № 1. С. 54–62.

А. П. та П. Т. Петрюки зазначають кількість жертв примусової стерилізації серед людей із психічними, неврологічними відмінностями та когнітивними розладами. У 1934-1939 роках це були 350000 реальних або потенційних психіатричних пацієнтів³⁴.

У нацистській Німеччині за законом 1938 року примусовій стерилізації мали піддаватися люди з когнітивними розладами, шизофренією, біполярним розладом, спадковою епілепсією, спадковою хореею Гентінгтона, спадковою глухотою та сліпотою, тяжкими тілесними вадами, тяжким алкоголізмом, а також злочинці та політичні супротивники³⁵. Та можемо стверджувати, що примусовій стерилізації піддавалися набагато ширші категорії людей із психічними та неврологічними відмінностями, оглядаючись на число жертв за 1934-1939 роки.

Закон 1933 року був першим, прийнятим у нацистській Німеччині, що стосувався примусової стерилізації.

Дієвою силою у розробці політики, направленої на примусову стерилізацію людей із психічними та неврологічними особливостями, були, за А. П. та П. Т. Петрюками, психіатри. Для прикладу у їхній праці наводиться професор Ернст Рюдін³⁶.

Загалом, варто зазначити, що переважну більшість актів примусової стерилізації у нацистській Німеччині було проведено до початку Другої світової війни.

Під час проведення примусової стерилізації також відбувалися смертельні випадки її жертв. Наприклад, дія рентгену на статеві залози використовувалася для стерилізації як жінок, так і чоловіків, але на жінок цей

³⁴ Петрюк П. Т., Петрюк А. П. Психиатрия при нацизме: насильственная стерилизация душевнобольных и других лиц. Сообщение 2 / *Психічне здоров'я*. 2011. № 1. С. 54–62.

³⁵ Там само.

³⁶ Там само.

метод не мав стовідсоткової дії, а на чоловіків цей метод діяв згубно: при передозуванні вони помирали.

До 1935 року закони про примусову стерилізацію були прийняті у ряді європейських держав. Окрім нацистської Німеччини це були Швейцарія, Норвегія, Швеція, Данія, Фінляндія, Ісландія, Естонія. Данія була першою країною, що прийняла відповідний закон. Данія прийняла закон про примусову стерилізацію у 1929 році.

Таким чином, примусова стерилізація не була винаходом нацистів, а була результатом поширення евгенічного вчення у країнах тогочасної Західної Європи.

Наявність утисків людей із психічними та неврологічними особливостями ніколи не залежала від режиму правління держави: вони були у кожній людській спільноті ще з прадавніх часів, що описано у статті Олени Попович «Моделі взаємодії аномального явища та суспільства в їх історичному розвитку»³⁷.

Різниця та різняться лише форма та інтенсивність цих утисків: наприклад, якщо скандинавські країни обмежилися примусовою стерилізацією людей із психічними та неврологічними особливостями, то нацистська Німеччина дійшла до «ідеологічно виправданого» знищення психіатричних пацієнтів.

Отже, передумовами проведення акції Т-4 можна назвати, по-перше, загальний процес утисків людей із психічними та неврологічними відмінностями, який тривав протягом усієї людської історії; по-друге, псевдонаукові ідеї, що поширилися Західною Європою наприкінці ХІХ – на

³⁷ Попович О. Моделі взаємодії аномального явища та суспільства в їх історичному розвитку / *Вісник Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого»*. 2014. №1 (20). С. 271-279.

початку XX століття (євгеніка, соціал-дарвінізм); по-третє, практичне втілення цих ідей у вигляді примусової стерилізації психіатричних пацієнтів.

3. ПЕРЕБІГ АКЦІЇ Т-4

3.1. Акція Т-4 на території нацистської Німеччини

У роботі було досліджено передумови здійснення нацистської акції Т-4, її ідеологічне та (псевдо)наукове підґрунтя, її історичний бекграунд. Тепер слід перейти до безпосередніх подій, які відбувалися в рамках нацистської акції знищення людей із психічними та неврологічними особливостями та із когнітивними розладами.

Перший акт знищення під знаком «евтаназії» прийшовся у нацистській Німеччині на 1939 рік. Місцем цього інциденту стала університетська клініка міста Лейпциг. Лікарі перервали життя малюка Кнауера за згодою його власних батьків. Із проханням забрати життя своєї важкохворої дитини подружжя Кнауер звернулося відразу до Адольфа Гітлера. Прохання було прийняте.

Так починалася сумнозвісна «Акція Т-4», нацистська програма знищення людей із психічними та неврологічними особливостями. Натхнений ідеями еugenіки та соціал-дарвінізму, напрочуд популярними у тогочасній Європі, Гітлер узяв справу боротьби із ворожим Іншим у свої руки. Сотні тисяч людей на території Німеччини та на окупованих нацистами землях було знищено за те, що їхній мозок та їхня нервова система не вписувалися у поняття про норму та про здоров'я.

За А. П. та П. Т. Петрюками, ще у 1936 році у нацистській Німеччині розпочалася пропагандистська кампанія, спрямована на те, щоби поширити серед населення думку про користь та необхідність знищення людей із психічними, неврологічними особливостями та із когнітивними розладами³⁸. Серед пропагандистських методів були такі:

³⁸ Петрюк П. Т., Петрюк А. П. Психиатрия при нацизме: характеристика некоторых трагических особенностей. Сообщение 1 / Психічне здоров'я. 2010. № 3. С. 71–80.

- Візуальні матеріали (фільми, плакати);
- Екскурсії у психіатричні заклади, під час яких людям пояснювалася сутність євгенічного вчення та необхідність знищення пацієнтів;
- Учні середніх класів було заохочено писати твори про користь та цінність «евтаназії».

Пропагандистська риторика наголошувала на тому, що мало бути найбільше зрозуміло для середньостатистичного громадянина держави: на зиску від знищення людей, що не приносять економічної користі державі, а витрачають на своє утримання державні кошти.

Було знято декілька пропагандистських коротких фільмів, що пропагували «необхідність» знищення людей із психічними, неврологічними відмінностями та із когнітивними розладами.

Першого фільму немає у публічному доступі, але про нього є інформація у першій частині серії статей А. П. та П. Т. Петрюків³⁹. Цей фільм має назву «Erbkrank» («Спадковохворий», у перекладі авторів – «Душевнوخворий»), його режисером був Герберт Гердес, і це була не єдина його робота.

У фільмі «Спадковохворий» показано, як психіатри детально вивчають історії хвороби пацієнтів та визначають, чи є той чи інший пацієнт «невеликовним хворим». Також у фільмі є моменти, коли крізь оглядове вікно оператор знімає знищення людей у газовій камері. Тим часом голос за кадром говорить про те, що пацієнти помирають без болю та страждань під дією чадного газу⁴⁰.

У фільмі використане словосполучення «звільнення смертю», що є частиною нацистської риторики щодо людей із психічними, неврологічними

³⁹ Петрюк П. Т., Петрюк А. П. Психиатрия при нацизме: характеристика некоторых трагических особенностей. Сообщение 1 / Психічне здоров'я. 2010. № 3. С. 71–80.

⁴⁰ Спадковохворий / Реж. Г. Гердес. 1937.

особливостями та із когнітивними розладами. Йдеться про риторику, що вбачає життя цих людей як важкий тягар для самої «хворої» людини – тобто, що людина сама страждає від свого стану. Вбивство вбачається як позбавлення людини від страждань⁴¹.

Зрозуміло, що така риторика використовувалася нацистами у суто пропагандистських цілях, щоби дати народу певне «гуманне» пояснення своїх дій.

Другий фільм є у публічному доступі. Він має назву «Dasein ohne Leben» («Існування без життя»). Його було створено режисером Германом Швенінгером. Фільм також був застосований у нацистській пропаганді акції T-4, але він був показаний у вузьких колах лікарів, науковців тощо.

У фільмі робиться наголос на тому, що утримання людей із психічними та неврологічними відмінностями та із когнітивними розладами обходиться державі надто дорого, що ці люди не приносять державі економічного зиску, а лише шкодять. Також наголошено на тому, що лікування цих людей є марним, бо вони є «невиліковними хворими»⁴².

Третій фільм має назву «Усе життя – це боротьба». Його режисером є Герберт Гердес, який, як ми пам'ятаємо, також зняв фільм «Душевнохворий».

Цей фільм показує сцени із тваринного світу, що зображують боротьбу за виживання. Після цього показуються психіатричні пацієнти і аргументується «необхідність» їхньої примусової стерилізації. На контрасті показуються «здорові» громадяни, які «повинні» продовжувати свій рід⁴³.

Отже, ми розглянули три нацистські пропагандистські фільми, пов'язані із насильницькою стерилізацією та знищенням людей із

⁴¹ Спадковохворий / Реж. Г. Гердес. 1937.

⁴² Існування без життя / Реж. Г. Швенінгер. 1942.

⁴³ Усе життя – це боротьба / Реж. Г. Гердес. 1937.

психічними та неврологічними відмінностями та із когнітивними розладами. У них є одна спільна риса, яка і зробила їх такими впливовими.

Мова йде про те, як саме показані люди із психічними, неврологічними відмінностями та із когнітивними розладами; про те, який саме образ вони мають у цих фільмах. Дивлячись фільми, можна зрозуміти, що для зйомки було обрано людей у поганому стані або ж із видимими фізичними відмінностями, що проявлялися у «непривабливій» зовнішності.

Можна зрозуміти, що далеко не всі пацієнти психіатричних лікарень мали значні фізичні відмінності, але для зйомки були обрані саме такі люди, чия зовнішність могла викликати значні негативні емоції у необізнаних глядачів фільмів.

У пропагандистських матеріалах застосовувалися переважно тези про фінансовий зиск від знищення «хворих» людей. Але також ці матеріали мали ряд пояснень такого рішення влади, серед яких:

- Страждання «невиліковно хворої» людини та смерть як позбавлення її від страждань; «безболісність» процесу знищення людини за допомогою чадного газу;
- Природність явища відбору та переваги «сильніших» особистостей над «слабшими» (вплив соціал-дарвінізму);
- Прагнення створити «здорову націю» без «неякісних» особистостей (вплив євгеніки).

Під кінець війни було знищено кілька подібних фільмів, що так і не вийшли на екран. Але залишився відзнятий матеріал, що був частиною фільму, який мав отримати назву «Закони спадковості». Дуже важливим є той факт, що сценарій фільму потребував, щоб обличчя зображених пацієнтів виглядали відразливо для глядача, тому використовувалося яскраве світло,

встановлене понизу облич пацієнтів. У фільмі було зображено, як знімальна група, одягнена під лікарів, ходить по лікарнях та виносить пацієнтам смертні вироки⁴⁴.

Переходячи до безпосереднього перебігу акції Т-4 у нацистській Німеччині, спершу слід зазначити, що нацистами було знищено близько трьохсот тисяч психіатричних пацієнтів по Німеччині, що становило 90% від усіх німецьких психіатричних пацієнтів. Близько вісімдесяти семи тисяч із них були підліткового та дитячого віку⁴⁵.

1935 року вийшла книга німецького лікаря Клінгера під назвою «Милосердя або смерть?». У книзі просувалася ідея правильності знищення «життя, негідного життя». На неї була написана рецензія лікарем Беме, у якій пропонувалося змінити законодавство та дозволити знищення так званого «негідного життя»⁴⁶.

Під впливом цих факторів у канцелярії Гітлера було зібрано лікарів-психіатрів, і їм було оголошено про необхідність знищення усіх людей із психічними відмінностями у Німеччині.

Перше вбивство під знаком «евтаназії» нині відомо як «справа молодшого Кнауера». Подружжя Кнауер звернулося особисто до Гітлера з проханням позбавити життя свого важкохворого малолітнього сина. Процедура було погоджено, і дитину позбавив життя Карл Брандт, особистий лікар Гітлера, за його наказом.

1 вересня 1939 року Гітлером був написаний лист до рейхслейтера Боулера та до Карла Брандта з наказом розширити повноваження лікарів,

⁴⁴ Петрюк П. Т., Петрюк А. П. Психиатрия при нацизме: характеристика некоторых трагических особенностей. Сообщение 1 / *Психічне здоров'я*. 2010. № 3. С. 71–80.

⁴⁵ Там само.

⁴⁶ Там само.

щоби було можливо позбавляти життя «невеликовно хворих» пацієнтів лікарень.

Дев'ятого жовтня 1939 року було подане розпорядження до психіатричних лікарень про те, що пацієнти мають бути відсортовані згідно зі списком хвороб, прикладеним до цього розпорядження. Згідно з цим розпорядженням, лікарні мали робити звіти про своїх пацієнтів та надсилати їх до Міністерства.

У Берліні було засновано Робітничу асоціацію санаторіїв та прихистків республіки. Метою створення цієї асоціації було зібрати разом людей, які мали підлягати знищенню. Її штаб-квартира спочатку була розташована на Постдамен-плац, але згодом, 1940 року, перемістилася за адресою Тіргартенштрассе 4, звідси і пішла кодова назва програми знищення «Т-4»⁴⁷.

Було створено відомство Т-4. Йому підпорядковувалися усі психіатричні лікарні у Німеччині. Відомство було засновано, щоб втілити у життя «наказ про евтаназію», що був поданий Гітлером.

Медичним директором відомства став психіатр Вернер Гейде, який переїхав з Вюрцбурга до Берліну. Він координував діяльність близько тридцяти консультантів, більшість із яких були лікарями-психіатрами. Троє з лікарів вивчали досьє на кожного пацієнта, після чого вирішували його долю. Досьє приходили на адресу Тіргартенштрассе 4⁴⁸.

Для того, щоб перевозити пацієнтів, які були приречені на смерть, було створено компанію «Громадська швидка допомога». Пацієнтів перевозили з лікарень та прихистків так, щоб службовці цих закладів не здогадувалися про

⁴⁷ Петрюк П. Т., Петрюк А. П. Психиатрия при нацизме: проведение «Акции Т-4» с активным участием психиатров. Сообщение 3 / *Психичне здоров'я*. 2011. № 2. С. 53–63.

⁴⁸ Там само.

мету цих перевезень. Однак, частина керівників приватних пансіонатів були обізнані про справжню мету⁴⁹.

Пацієнтів позбавляли життя у спеціально підготовлених вантажівках. Використовувалися смертельні ін'єкції, а також газ. Тих, хто вижив, розстрілювали.

Пізніше, з 1940 року, для вбивства пацієнтів стали використовувати «душові кімнати», у яких людей труїли газом (окисом вуглецю), після чого тіла спалювалися у спеціально обладнаних крематоріях. Після отруєння газом не перевірялося, чи пацієнти дійсно померли. Таким чином, могла відбуватися кремація ще живих людей⁵⁰.

Родичі загиблих пацієнтів дізнавалися про їхню смерть від керівництва Робітничої асоціації санаторіїв та прихистків республіки. Смерть зазвичай пояснювалася природними причинами, але люди почали помічати, що у якості причин смерті іноді вказувалися хвороби, на які їхні померлі родичі не страждали. Згодом і службовці лікарень, звідки вивозили пацієнтів, зрозуміли, що відбувається знищення⁵¹.

Заклади для проведення акції знищення були організовані у Бранденбурзі, Зонненштайні, Графенеці, Гартаймі. Пізніше заклади у Бранденбурзі та Графенеці було закрито. Натомість, подібні у кінці 1940 року було створено у Гадмарі та Бернбурзі.

24 серпня 1941 року Гітлер віддав наказ про офіційне закриття акції Т-4 після того, як почали відбуватися протести з боку родичів вбитих пацієнтів, а також католицької церкви. На той момент кількість жертв вже була більшою за сімдесят тисяч (це число було встановлено на початку програми як

⁴⁹ Петрюк П. Т., Петрюк А. П. Психиатрія при нацизмі: проведення «Акції Т-4» с активним участіем психиатров. Сообщение 3 / *Психічне здоров'я*. 2011. № 2. С. 53–63.

⁵⁰ Там само.

⁵¹ Там само.

необхідна кількість пацієнтів, які мали бути знищені). Протести були навіть з боку деяких функціонерів НСДАП⁵².

Незважаючи на те, що програма знищення офіційно була призупинена, процес вбивства людей із психічними та неврологічними відмінностями продовжився та тривав до закінчення війни. За словами директора психіатричної лікарні у Баварії, у 1942 році усі директори клінік були скликані у Міністерство внутрішніх справ у Мюнхені. Там їм далися вказівки щодо того, як досягнути смерті пацієнтів лікарень: не лікувати хвороби, що виникали, та посадити пацієнтів на «безжирову дієту». Було заявлено, що всі психіатричні лікарні будуть перевірятися на виконання цих вказівок, хоча письмового наказу не було⁵³.

1944 року для знищення пацієнтів почали використовуватися медичні препарати.

Згідно з дослідженням а А. П. Та П. Т. Петрюків, у період між 1939 та 1945 роками кількість жертв акції Т-4 наближається до ста вісімдесятьох тисяч людей⁵⁴.

Отже, акція Т-4 мала свій початок у 1939 році та офіційно припинилася у 1941 році, але насправді процес знищення психіатричних пацієнтів продовжився до кінця війни. Серед методів, за допомогою яких було організовано вбивство людей із психічними та неврологічними відмінностями, були отруєння у газових камерах, розстріли, ін'єкції отруйних речовин, медичні препарати та голод.

3.2. Акція Т-4 на території України

⁵² Петрюк П. Т., Петрюк А. П. Психиатрия при нацизме: проведение «Акции Т-4» с активным участием психиатров. Сообщение 3 / *Психічне здоров'я*. 2011. № 2. С. 53–63.

⁵³ Там само.

⁵⁴ Там само.

Знищення людей із психічними, неврологічними відмінностями та із когнітивними розладами було широко застосоване на всіх окупованих нацистською Німеччиною територіях, включно з територіями України. У цьому підрозділі буде розглянуто проведення програми знищення на українських землях.

Щодо територій проведення акції знищення Т-4 на українських землях та кількості жертв, існує інформація про Київ (знищення приблизно 785 пацієнтів Павлівської психоневрологічної лікарні), Полтаву (559 осіб, за можливої згоди головної лікарки), Дніпровську область (знищення пацієнтів Ігреньської психоневрологічної лікарні, 1160 чоловік; знищення 158 дітей із інвалідністю у притулку у Приславлі), Харків (Сабурова Дача), Вінницю.

Розглянемо документ ЦДАВО «Акт обстеження Українського психоневрологічного інституту й Республіканського нейрохірургічного та психоневрологічного госпіталю для І[нвалідів] В[ітчизняної] В[ійни]».

Документ датується 1948 роком. Згадки про знищення пацієнтів немає. Більшу увагу приділено відновленню споруд після нацистської окупації та поновленню приладдя, койок і т.д.⁵⁵. Це характерно і для інших документів із цієї справи: матеріальна складова нацистських руйнувань виходить на перший план; людські втрати висвітлюються неохоче. Спершу можна припустити, що це професійні нюанси – мабуть, вимагалася певна форма цих актів, звітів тощо. Але реальність виявилася складнішою.

На 62-му аркуші представлено смертність по інституту. «Високий % смертності в 1946 р. пояснюється рядом причин і, зокрема, важким складом хворих, що надходять до стаціонарів України в повоєнні роки, внаслідок відсутності лікування і догляду за хворими під час німецької окупації, а також цілковитої відсутності цього виду допомоги в більшості міст України»⁵⁶. Причини, за яких не висвітлювався факт знищення, спершу незрозумілі, як і причини того, що у документах цієї справи було вкрай

⁵⁵ ЦДАВО України. Ф. 342. Оп. 14. Спр. 5316.

⁵⁶ ЦДАВО України. Ф. 342. Оп. 14. Спр. 5316. Арк. 62.

важко знайти навіть натяки на виконання нацистами програми знищення Т-4 щодо українських пацієнтів.

Проте, загадку розкривають у своїй праці П. Т. та А. П. Петрюки, пояснюючи, що із Українського психоневрологічного інституту пацієнти були переведені до дому відпочинку – до Сабурової дачі. Науковці зробили певний внесок у дослідження, вони особливо уважно та детально розглянули розстріли пацієнтів у Харкові, у Сабуровій Дачі. Сабурова Дача була придатна до прийняття та обслуговування психоневрологічних пацієнтів: «Під час Першої світової війни на Сабуровій дачі був організований госпіталь з ліжками невропсихіатричного профілю»⁵⁷.

За інформацією, поданою дослідниками, під час початку акції знищення неможливо було евакуювати пацієнтів, і це вплинуло на те, що всі вони підлягли знищенню через розстріл. Із 1600 пацієнтів (це число нараховувалося на початок окупації) під її кінець не залишилося жодного. Знищення проводилося досить швидко: 480 пацієнтів лишилися на 16 грудня 1941 року. Сабурова ж дача була вщент зруйнована нацистами, приміщення спалювалися тощо⁵⁸.

Методи щодо знищення українських психіатричних та неврологічних пацієнтів також були висвітлені цими науковцями. Зокрема, спершу це було доведення до голодної смерті, але така смерть видалася окупантам занадто довгою, тому після у діло пішли розстріли. Також поширене було отруєння пацієнтів отрутою та газом у газових камерах. Вживалося також отруєння медикаментами⁵⁹.

Більше інформації про знищення хронічних пацієнтів психоневрологічних лікарень вдалося знайти у ЦДАГОУ, а також – про долю власне українських психоневрологічних закладів як розграбованих та

⁵⁷ Петрюк П. Т., Петрюк А. П. Психиатрия при нацизме: расстрел немецкими оккупантами пациентов Сабуровой дачи. Сообщение 8 / *Психічне здоров'я*. 2012. № 4. С. 109–115.

⁵⁸ Там само.

⁵⁹ Там само.

спустошених будівель. Зокрема, є інформація щодо Українського психоневрологічного інституту.

«IV. Збитки, заподіяні республіканським установам Наркомату охорони здоров'я України в натуральному й грошовому вираженні.

Харківський інститут ортопедії і травматології, Харківський інститут гігієни праці, Український Психо-неврологічний Інститут, ряд Одеських, Львівських та Київських інститутів з найціннішим обладнанням лабораторій були зруйновані і розграбовані»⁶⁰.

Проблема цієї інформації – у тому, що у цитованому матеріалі не згадано про знищення пацієнтів. Немає інформації про переведення їх до Сабурової Дачі та знищення на тій території.

Також розглянемо документ під назвою «Копія довідки й узагальнених відомостей про шкоду, заподіяну німецько-фашистськими загарбниками охороні здоров'я УРСР». Прочитуємо уривок з нього:

«Німецькі окупанти зруйнували всі психіатричні лікарні, що мали до війни близько 16,5 тис. ліжок, а значну частину хворих замучили голодом або фізично знищили»⁶¹.

Прокоментувати можна у тому сенсі, що, скоріш за все, доведення до голодної смерті передувало іншим способам знищення, судячи з інформації, знайденої нами раніше.

«Полтавська психіатрична лікарня 1125 ліжок, Ігреньська - на 1600 ліжок, Житомирська, Луцька психіатричні лікарні спалені вщент.

Понад 1500 ліжок позбувся Український Центральний Психоневрологічний інститут у Харкові, внаслідок того, що лікарняні будівлі були спалені й підірвані, майже всі хворі, які перебували в психіатричних лікарнях, винищені, спалені або закатовані в душогубках німецькими загарбниками.

⁶⁰ ЦДАГО України. Ф. 166. Оп. 3. Спр. 196.

⁶¹ ЦДАГО України. Ф. 166. Оп. 3. Спр. 238.

Близько 16500 ліжок у психіатричних лікарнях були ліквідовані за час німецької окупації. Понад 84,5 мільйона рублів збитку завдали німецькі загарбники психіатричним лікарням і підсобним сільським господарствам, які перебували в їх складі»⁶².

Тут є важливий момент: подана інформація про те, що пацієнтів було *спалено*. Про це не йшлося у дослідженнях українських істориків з цієї теми, розглянутих мною. Яким чином це було здійснено – питання, із яким також слід буде розібратися у наступних дослідженнях.

Далі можна розглянути документ зі справи «Копії актів комісій, судово-медичних експертиз, протоколів допиту свідків про злочиння, скоєні німецько-фашистськими загарбниками в містах та селах Житомирської, Сумської, К-Подільської, Івано-Франківської областей» – «АКТ 1945 року, липня місяця 30 дня».

Це – акт Житомирської Міської комісії по встановленню та розслідуванню злочинь, вчинених нацистськими окупантами у Житомирі. У ньому подано інформацію про знищення людей з інвалідністю, але не вказано, яких саме. Цілком вірогідно, що маються на увазі люди з ментальною та неврологічною інвалідністю.

«Дітей, людей похилого віку та інвалідів розстрілювали тому, що їх треба було годувати, а працювати вони не могли»⁶³.

Проте, із цього уривку можна зрозуміти, що знищувалися також люди із фізичною інвалідністю, що було нетипово для нацистських окупантів на українських землях.

«До приходу німецьких загарбників у місті добре був обладнаний будинок інвалідів, в якому мешкала велика кількість самотніх дідів та бабусь. До початку окупації в будинку залишалося 278 інвалідів. Частина інвалідів

⁶² ЦДАГО України. Ф. 166. Оп. 3. Спр. 238.

⁶³ ЦДАГО України. Ф. 166. Оп. 3. Спр. 242.

розійшлася з будинка, частина померла від голоду, бо вони позбавлені були харчування, а інші розстріляні: Спектор, Кігель, Дубовий та ін.⁶⁴».

Важлива інформація також подана у збірнику документів «Насильство над цивільним населенням України. Документи спецслужб. 1941-1944». Автори-укладачі цього збірника – Валерій Васильєв, Наталя Кашеварова, Олена Лисенко, Марія Панова та Роман Подкур. Проведенню акції Т-4 на території України присвячено окремий розділ – «Знищення пацієнтів психіатричних лікарень»⁶⁵.

У цьому розділі збірника розглянуто Київ, Вінницю та Харківську область. У першому підрозділі зібрані документи, що стосуються знищення пацієнтів Київської психіатричної лікарні імені Павлова. У числі цих документів – заяви від жителів міста, документи спецслужб (УНКДБ, СМЕРШ), судові справи проти персоналу лікарні тощо⁶⁶.

Розглянувши усі документи, ми можемо виділити певні спільні мотиви, що у них зустрічаються. По-перше, кількість загиблих пацієнтів у частині документів описується як «близько тисячі», також часто зустрічається число вісімсот (насправді, знищено було приблизно 785 чоловік)⁶⁷. При першому знищенні було відібрано близько трьохсот чоловік (у одному документі наводиться число триста вісім) єврейської національності. У цьому ж документі («Обвинувальний висновок стосовно співробітників Київської психоневрологічної лікарні про їхню участь у вбивстві нацистами хворих»)

⁶⁴ ЦДАГО України. Ф. 166. Оп. 3. Спр. 242.

⁶⁵ Насильство над цивільним населенням України. Документи спецслужб. 1941-1944 / упоряд. В. Васильєв, Н. Кашеварова, О. Лисенко, М. Панова, Р. Подкур. Київ, 2018. С. 562-646.

⁶⁶ Насильство над цивільним населенням України. Документи спецслужб. 1941-1944 / упоряд. В. Васильєв, Н. Кашеварова, О. Лисенко, М. Панова, Р. Подкур. Київ, 2018. С. 562-595.

⁶⁷ Насильство над цивільним населенням України. Документи спецслужб. 1941-1944 / упоряд. В. Васильєв, Н. Кашеварова, О. Лисенко, М. Панова, Р. Подкур. Київ, 2018. С. 567.

зазначається, що наступні три акти знищення торкнулися п'ятиста двадцяти п'яти пацієнтів⁶⁸.

За інформацією документа «Витяг із повідомлення Надзвичайної державної комісії із встановлення та розслідування злочинів німецькофашистських загарбників та їхніх поплічників «Про руйнування і звірства, заподіяні німецько-фашистськими загарбниками у місті Києві»», перший акт знищення відбувся 14 жовтня 1941 року, а три інші – 7 січня, 27 березня та 17 жовтня 1942 року⁶⁹.

Щодо методів знищення у більшості документів зазначено, що перший акт вбивства пацієнтів здійснився за допомогою розстрілу, а наступні рази використовувалася «душогубка» (вантажівка, у яку поміщалися пацієнти та подавався отруйний газ).

Головним винуватцем трагедії у більшості випадків зазначають німецького гарнізонного лікаря Риковського. Також було обвинувачено декількох лікарів Павлівської лікарні за співпрацю з нацистами у справі винищення пацієнтів⁷⁰.

Другий підрозділ присвячений знищенню пацієнтів Вінницької психіатричної лікарні. На основі документів, представлених у цьому підрозділі, зокрема – «Акту Вінницької міської комісії із обліку збитків, що спричинені німецько-фашистськими загарбниками про ексгумацію тіл пацієнтів Вінницької психіатричної лікарні», можна встановити, що акти

⁶⁸ Насильство над цивільним населенням України. Документи спецслужб. 1941-1944 / упоряд. В. Васильєв, Н. Кашеварова, О. Лисенко, М. Панова, Р. Подкур. Київ, 2018. С. 572.

⁶⁹ Насильство над цивільним населенням України. Документи спецслужб. 1941-1944 / упоряд. В. Васильєв, Н. Кашеварова, О. Лисенко, М. Панова, Р. Подкур. Київ, 2018. С. 585.

⁷⁰ Насильство над цивільним населенням України. Документи спецслужб. 1941-1944 / упоряд. В. Васильєв, Н. Кашеварова, О. Лисенко, М. Панова, Р. Подкур. Київ, 2018. С. 562-595.

знищення пацієнтів відбувалися тричі. Перший раз був восени 1941 року, а два наступні – зимою та весною 1942 року⁷¹.

Першого разу пацієнтів було знищено шляхом розстрілу, як у Києві. Два наступні рази пацієнтів було отруєно ртуттю. При цьому ще до першого акту знищення окупаційною владою було встановлено дуже низьку норму харчування, що призводило до голодних смертей (незважаючи на те, що у лікарні було своє велике господарство та велика кількість продуктів харчування)⁷².

Як і у Києві, у Вінниці було обвинувачено декількох лікарів у співпраці з окупаційною владою та в участі у знищенні пацієнтів. Цьому присвячена більшість документів у підрозділі.

До заняття Вінниці нацистськими військами у лікарні знаходилося близько двох тисяч пацієнтів. Згідно з документами, близько восьмиста тіл розстріляних пацієнтів було поховано на березі ріки Вишенька. Тіла отруєних людей знаходилися на території кладовища лікарні. Їх налічувалося близько семиста⁷³.

Третій підрозділ стосується лікарень Харкова та села Стрілеча Липецького району Харківської області. У лікарні села Стрілеча на момент окупації знаходилося чотириста тридцять шість пацієнтів. У документі «Спецповідомлення начальника 2-го управління НКДБ УРСР П. Медведєва секретарям ЦК КП(б)У М. Хрущову і Д. Коротченку, начальнику 2-го управління НКДБ СРСР П.Федотову про вбивство пацієнтів психіатричної лікарні у с. Стрілеча Липецького району Харківської області» зазначається, що 21 листопада 1941 року до лікарні було направлено групу німецьких

⁷¹ Насильство над цивільним населенням України. Документи спецслужб. 1941-1944 / упоряд. В. Васильєв, Н. Кашеварова, О. Лисенко, М. Панова, Р. Подкур. Київ, 2018. С. 596.

⁷² Там само.

⁷³ Насильство над цивільним населенням України. Документи спецслужб. 1941-1944 / упоряд. В. Васильєв, Н. Кашеварова, О. Лисенко, М. Панова, Р. Подкур. Київ, 2018. С. 597.

солдат на чолі з трьома офіцерами, які вимагали від головного лікаря знищити всіх пацієнтів шляхом отруєння. До цього лікарню було пограбовано. Коли лікар відмовився, один із офіцерів дав наказ про розстріл пацієнтів. Було знищено чотириста тридцять п'ять чоловік, вижив лише один пацієнт, що не був присутнім у лікарні на той момент⁷⁴.

У документі «Доповідна записка начальника УНКДБ по Харківській області П. Тихонова наркомун держбезпеки УРСР С. Савченку про розстріл нацистами пацієнтів Психоневрологічного інституту» подана інформація про знищення пацієнтів Сабурової дачі (так раніше називався Психоневрологічний інститут), що вже було нами розглянуто. 18 грудня 1941 року було знищено чотириста сімдесят пацієнтів Інституту⁷⁵. Проте, за дослідженням А. П. та П. Т. Петрюків, як було вказано раніше, знищення відбувалося ще до 18 грудня, і всього було вбито тисячу шістсот пацієнтів⁷⁶.

Завершуючи цей підрозділ, можна зробити деякі висновки. По-перше, нацистами було знищено безліч пацієнтів психіатричних закладів окупованої України. Відомо про знищення у Києві, Полтаві, Дніпровській та Харківській областях, Вінниці.

По-друге, для знищення пацієнтів були використані такі методи як розстріл, отруєння газом у спеціальних авто, голод, а також – отруєння різними речовинами (наприклад, ртуттю).

Проведення акції Т-4 на території окупованої України, як і на інших окупованих нацистами землях, досить сильно відрізнялося від того ж процесу на території Німеччини. Головна відмінність була у тому, що ніхто не відбирав людей, що мали бути вбитими: знищувалися усі пацієнти, тоді як

⁷⁴ Насильство над цивільним населенням України. Документи спецслужб. 1941-1944 / упоряд. В. Васильєв, Н. Кашеварова, О. Лисенко, М. Панова, Р. Подкур. Київ, 2018. С. 633.

⁷⁵ Насильство над цивільним населенням України. Документи спецслужб. 1941-1944 / упоряд. В. Васильєв, Н. Кашеварова, О. Лисенко, М. Панова, Р. Подкур. Київ, 2018. С. 638.

⁷⁶ Петрюк П. Т., Петрюк А. П. Психиатрия при нацизме: расстрел немецкими оккупантами пациентов Сабуровой дачи. Сообщение 8 / *Психічне здоров'я*. 2012. № 4. С. 109–115.

у Німеччині справа кожного пацієнта розглядалася окремо. Також розстріли використовувалися частіше, ніж у Німеччині.

4. КОМЕМОРАТИВНІ ПРАКТИКИ, ПРИСВЯЧЕНІ АКЦІЇ Т-4

Пам'ять про нацистську акцію Т-4 виражена не так, як пам'ять про інші нацистські програми знищення. Зазвичай за пам'ять про ту чи іншу історичну трагедію відповідає певна спільнота людей, якої вона стосувалася. Це ж правило діє і стосовно нацистських злочинів. Найяскравіший приклад – те, як єврейська спільнота активно дбає про пам'ять про Голокост. Натомість, спільнота людей із психічними та неврологічними відмінностями не є достатньо сформованою. Цей факт є причиною того, що пам'ять жертв акції Т-4 шанується не так широко, як пам'ять про інші злочини нацистів. Крім того, акція Т-4 деякий час залишалася «білою плямою» для суспільства та для дослідників.

Нільс Перксен у своїй статті «Вплив евтаназії на медичну реформу у Німеччині» зазначає, що довгий час після закінчення війни у Німеччині був період замовчування акції Т-4. На його думку, це трапилося через те, що після війни медична професія втратила довіру, і тому Медична асоціація вважала, що замовчування буде корисним для відновлення цієї довіри⁷⁷.

Окрім того, психіатрія у післявоєнній Німеччині мала багато проблем. Як зазначає Нільс Перксен, примусова стерилізація психіатричних пацієнтів досі практикувалася навіть у 1960-х роках. Також пацієнтів тримали у переповнених палатах без лікування та догляду, їхню працю використовували персонал лікарень тощо⁷⁸.

Лише декілька медиків одразу після війни намагалися представити свідчення нацистського злочину проти людей із психічними та неврологічними відмінностями, але їхні зусилля залишилися непоміченими. Психіатр Олександр Мітчерліх направив лікарів Фреда Мільке та Алісу фон Платен-Галлермунд до Нюрнбергу на судовий процес 1946-1947 років, щоб

⁷⁷ Пёрксен Н. Влияние эвтаназии на психиатрическую реформу в Германии. URL: <http://www.mif-ua.com/archive/article/36253> (дата звернення: 10.04.2023).

⁷⁸ Там само.

вони свідчили про участь медиків у програмі знищення. Німецька медична асоціація виражала свій протест проти цього. Мітчерліх дослухався до Медичної асоціації, але Аліса фон Платен-Галлермунд у 1948 році за власні кошти опублікувала доповідь про акцію T-4 у журналі «Frankfurter Hefte». Наклад був невеликим, і публікація залишилася без уваги⁷⁹.

Головний лікар психіатричного шпиталю у Мюнхені Герхард Шмідт після війни написав матеріал під назвою «Селекція у психіатричній лікарні у період між 1939 та 1945 роками». Передмову написав відомий психіатр Карл Ясперс. Проте, вперше текст було опубліковано 1965 року. 1946 року автор не знайшов видавця. До того ж, Карл Ясперс вважав, що для публікації ще не час, і що після війни найкращою стратегією буде мовчання⁸⁰.

Після закінчення війни влітку 1945 року американська військова комісія відвідала психіатричні заклади Західної Німеччини і знайшла факти нацистських злочинів проти пацієнтів. Звіти були опубліковані у американській пресі.

У 1950-1960-х роках нацистські злочини стали важливою темою публічних дискусій у німецькому суспільстві. Олександр Мітчерліх та Фред Мільке 1960 року видали книгу «Медицина без людяності». Книга збирала свідчення Нюрнберзького суду проти лікарів, що знищували пацієнтів у рамках акції T-4. Книга була написана у 1949 році⁸¹.

Також у шістдесятих роках психіатр Вальтер Шульте читав в університеті у Тюбінгені лекцію, присвячену програмі знищення. Проте, лектор не надавав інформацію про те, що акція продовжувалася після її офіційного закриття. Можливо, на той момент ця інформація була для нього

⁷⁹ Пёрксен Н. Влияние эвтаназии на психиатрическую реформу в Германии. URL: <http://www.mif-ua.com/archive/article/36253> (дата звернення: 10.04.2023).

⁸⁰ Там само.

⁸¹ Там само.

невідома. Також психіатр говорив про примусову стерилізацію без засудження⁸².

У 1976 році Німецька асоціація соціальної психіатрії провела конференцію на тему акції Т-4, її результати були опубліковані 1977 року під назвою «Війна проти психічно хворих».

Коли період замовчування трагедії закінчився, на території Німеччини почали активно створюватися меморіали жертвам акції Т-4 на місцях її проведення (у різних психіатричних закладах). Також створюються мистецькі об'єкти, присвячені пам'яті жертв програми знищення.

Говорячи про найвідоміші подібні об'єкти, слід згадати «Пам'ятник сірим автобусам». 2005 року митцями Горстом Хохайзелем та Андреасом Кнітцем було створено цей меморіал. Його було встановлено у 2006 році у Психіатричному центрі Вайсенау, звідки у роки війни було перевезено безліч пацієнтів до Графенеку (для знищення). Пацієнтів перевозили у сірих автобусах Gekrat (скорочено від «Gemeinnützige Krankentransport GmbH» («Некомерційна компанія з транспортування пацієнтів»)). Це був підрозділ для проведення акції Т-4.

Було зроблено два таких монументи: другий з'явився у 2007 році. Він не має постійного місця та постійно перевозиться по містах Німеччини. На монументі є напис «Куди ви нас везете?».

2014 року у Берліні на вулиці Тіргартенштрассе було встановлено меморіал з метою вшанування пам'яті жертв програми знищення. Також за адресою Тіргартенштрассе 4 є меморіальна дошка з інформацією про перебіг акції Т-4.

На територіях, що були окуповані нацистською Німеччиною, також є певні комеморативні практики, присвячені пам'яті про акцію Т-4. З одного

⁸² Пёрксен Н. Влияние эвтаназии на психиатрическую реформу в Германии. URL: <http://www.mif-ua.com/archive/article/36253> (дата звернення: 10.04.2023).

боку, трагедія не розголошувалася у радянському суспільстві, але з іншого боку, її і не було приховано. Ще за часів війни почалися встановлення меморіалів на місцях знищення пацієнтів. Наприклад, 1944 року за ініціативою директора Українського психоневрологічного інституту Н. М. Зеленського, було споруджено пам'ятник загиблим пацієнтам Сабурової дачі. Його було встановлено на місці розстрілу, у трьох кілометрах від закладу⁸³.

1945 року пам'ятник було урочисто відкрито під час ювілейної сесії, присвяченої 25-річчю Українського психоневрологічного інституту. Професор В. П. Протопопов відкрив мітинг та зробив промову, у якій підкреслив трагізм знищення нацистами беззахисних пацієнтів⁸⁴.

У другій половині 1950-х років пам'ятник було перенесено ближче до вулиці Академіка Павлова, оскільки персоналу було складно до нього діставатись. 1963 року пам'ятник зник за невідомої причини. На його місці з'явився інший меморіал – «Скорбна мати», присвячений пам'яті загиблих солдатів.

23 травня 1994 року на місці знищення пацієнтів було встановлено пам'ятник із написом «Тут 18.12.1941 року окупантами розстріляно понад 400 пацієнтів Сабурової дачі». Меморіал з'явився на кошти Харківської міської клінічної психіатричної лікарні № 15 (таку на той час мала назву Сабурова дача)⁸⁵.

На території Київської міської психіатричної лікарні ім. Павлова також встановлені пам'ятні знаки: меморіальна табличка з інформацією про знищення пацієнтів та два пам'ятники. Один був встановлений у 2001, а другий – у 2003 році.

⁸³ Петрюк П. Т., Петрюк А. П. Психиатрия при нацизме: об истории установления памятных знаков расстрелянным пациентам Сабуровой дачи. Сообщение 9 / *Психічне здоров'я*. 2013. № 2. С. 115-118.

⁸⁴ Там само.

⁸⁵ Там само.

У парку «Бабин Яр» встановлений ряд меморіальних табличок, одна з яких має заголовок «Доля душевнохворих» та розповідає про знищення нацистами пацієнтів Павлівської лікарні.

На території Ігреньської психіатричної лікарні 1973 року було споруджено пам'ятник авторства скульпторки В.І. Щедрової та архітектора В.С. Положія. Меморіал присвячено не лише загиблим пацієнтам лікарні, але й людям, які загинули у концтаборі, що був створений нацистами на захопленій території лікарні.

Акція Т-4 певним чином відображена у культурі, але не так яскраво та широко, як інші нацистські програми знищення. Є лише поодинокі випадки, коли ця програма ставала основною темою того чи іншого мистецького продукту. Серед відносно відомих витворів мистецтва можна згадати короткометражний фільм німецького режисера Себастьяна Кілінскі «Хайль Еміль», знятий у 2011 році.

Фільм розповідає про долю хлопчика з синдромом Дауна у нацистській Німеччині, якого мати, знаючи про акцію знищення, безуспішно намагається приховати⁸⁶. За словами режисера, у 2010 році він став батьком дитини із «легкими розумовими відхиленнями від норми», і це дало йому стимул донести до глядачів глибину проблеми тих років і не тільки.

Цікавим прикладом використання теми програми знищення у мистецтві є також проєкт Олександра та Якоба Айзенштатів під назвою «Aktion T4». Це сайт, на якому розміщена серія картин єврейського художника Олександра Айзенштата, поєднана із загальною інформацією про акцію Т-4. Картини представляють собою портрети невідомих жертв акції⁸⁷.

За інформацією на сайті, у 2023 році двадцять вісім картин олією та десять графічних робіт будуть виставлені у музеях світу, починаючи з Лінцу.

⁸⁶ Хайль Еміль / Реж. С. Кілінскі. 2012.

⁸⁷ Aktion T4. URL: <https://aktiont4.com/> (дата звернення: 10.04.2023).

Пізніше роботи виставлять у Берліні, Венеції, Лісабоні та Нью-Йорку. Мета авторів – поширити обізнаність про акцію Т-4 у світі⁸⁸.

Відносно відомим зображенням теми у мистецтві є альбом німецького музичного гурту Samsas Traum під назвою «Poesie: Friedrichs Geschichte». Концептуальний альбом розповідає історію хлопчика Фрідріха, який потрапив під дію програми знищення, а також окреслює загальне тло проведення акції Т-4. На одну з пісень альбому «Wir fahren in den Himmel (und ich kotze Angst)» було зроблено анімаційний кліп, у якому демонструється перевезення та знищення дітей-пацієнтів.

На радянському просторі нацистська програма знищення була відображена у мистецтві, хоча це також поодинокі випадки. Найвідоміший з них – радянський фільм «Доля» 1977 року, знятий за мотивами однойменного роману П. Проскуріна. У фільмі є фрагмент розстрілу нацистами психіатричних пацієнтів⁸⁹. На думку Альберта Венгера, автори фільму орієнтувалися на ігреський випадок⁹⁰.

Можна зробити висновок, що програма знищення Т-4 дуже бідно відображена у культурі з ряду причин. Перш за все, тому що пам'ять про неї не настільки широко плакається, як про інші нацистські злочини, оскільки за пам'ять відповідають певні спільноти, яких ці злочини стосувалися, а спільнота людей із психічними та неврологічними відмінностями ще тільки починає формуватися.

Ще однією причиною такого становища теми акції Т-4 у культурному просторі є те, що потенційно зацікавлені у проблемі люди (наприклад, активісти у сфері прав людей із психічними та неврологічними відмінностями) нині сконцентровані на інших речах. На сьогоднішній день у

⁸⁸ Aktion T4. URL: <https://aktiont4.com/> (дата звернення: 10.04.2023).

⁸⁹ Доля / Реж. С. Матвеев. 1977.

⁹⁰ Грінченко Г., Альберт В. «Непотрібні люди»: знищення пацієнтів Ігреської психіатричної лікарні у 1941–43 роках. URL: <http://uamoderna.com/md/grinchenko-venger-useless-people> (дата звернення: 06.04.2019).

всьому світі все ще широко розповсюджені такі проблеми як насильство у психіатричних закладах (включно з примусовою стерилізацією) та загалом всебічна дискримінація людей із психічними та неврологічними відмінностями. Активісти зосереджені на висвітленні та вирішенні саме цих питань, а фахівців з історичної науки у цій спільноті бракує.

Проте, зі створенням пам'ятників та меморіалів ситуація відрізняється: ще під час війни та відразу по її закінченню на місцях знищення пацієнтів почали споруджуватися пам'ятники, встановлювалися меморіальні дошки тощо.

ВИСНОВКИ

У результаті проведеної роботи можна зробити певні висновки.

По-перше, у зарубіжній історіографії широко висвітлене питання нацистської програми Т-4. Натомість, серед української наукової спільноти ця тема була малодослідженою до недавніх часів. Це було пов'язано з рядом факторів, таких як недоступність певних архівних матеріалів, стигматизованість теми психічних та неврологічних відмінностей тощо. Проте, у нинішній час тема розробляється українськими науковцями спільно з німецькими колегами.

Було проаналізовано парадигму, у якій створені українські наукові праці, що стосуються теми акції Т-4. Зроблено висновок, що українські науковці (як і зарубіжні колеги), описуючи людей із психічними та неврологічними відмінностями, підпорядковуються парадигмі патології. Натомість, їй існує доречніша альтернатива – нейрорізноманіття.

По-друге, акція знищення Т-4 мала низку передумов. Серед них були загальний процес утисків людей із психічними та неврологічними відмінностями, що тривав протягом усієї людської історії, псевдонаукове підґрунтя (ідеї еugenіки та соціал-дарвінізму, розповсюджені у Західній Європі першої половини ХХ століття), а також, як наслідок, процес примусової стерилізації психіатричних пацієнтів у західних державах та, власне, у нацистській Німеччині.

По-третє, акція Т-4 проходила як на території Німеччини, так і на окупованих нацистами землях. Ми простежили перебіг програми знищення на окупованій території України та визначили, що він мав відмінності від проведення акції Т-4 у Німеччині (наприклад, знищення відбувалося менш впорядковано, пацієнтів не відбирали, а знищували кожного; для вбивств частіше застосовувалися розстріли, ніж на території Німеччини).

По-четверте, програма знищення Т-4 не так широко відображена у комеморативних практиках, як інші нацистські злочини, але вона має певне відбиття в культурі та мистецтві як у Німеччині, так і на територіях, які були окупованими у часи Другої світової війни.

Завдання, які було поставлено на початку роботи, виконано. Було проаналізовано дослідницькі позиції українських науковців щодо теми акції Т-4, описано процес проходження акції на території нацистської Німеччини та на окупованих територіях України, підсумовано приблизну кількість жертв та окреслено місця та методи знищення пацієнтів, розглянуто відображення теми акції Т-4 у політиці пам'яті, у культурі та мистецтві.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ

1. Джерела

1. ЦДАВОУ. – Ф. 342. Міністерство охорони здоров'я УРСР, м. Київ. – Оп. 14. – Спр. 5316.
2. ЦДАГОУ. – Ф. 166. Комісія з історії Великої Вітчизняної війни при Академії наук УРСР 1941-1950 рр. – Оп. 3. – Спр. 196.
3. ЦДАГОУ. – Ф. 166. – Оп. 3. – Спр. 238.
4. ЦДАГОУ. – Ф. 166. – Оп. 3. – Спр. 242.
5. Насильство над цивільним населенням України. Документи спецслужб. 1941-1944 / упоряд. В. Васильєв, Н. Кашеварова, О. Лисенко, М. Панова, Р. Подкур. Київ, 2018. С. 562-646.
6. Спадкохворий / Реж. Г. Гердес. 1937.
7. Існування без життя / Реж. Г. Швенінгер. 1942.
8. Усе життя – це боротьба / Реж. Г. Гердес. 1937.
9. Хайль Еміль / Реж. С. Кілінські. 2012.
10. Доля / Реж. С. Матвєєв. 1977.
11. Aktion T4. URL: <https://aktiont4.com/> (дата звернення: 10.04.2023).

2. Література

1. Власова О. Антипсихиатрия. Социальная теория и социальная практика. Москва: Высшая школа экономики, 2014. 323 с.
2. Грінченко Г., Альберт В. “Непотрібні люди”: знищення пацієнтів Ігрєнської психіатричної лікарні у 1941–43 роках. URL: <http://uamoderna.com/md/grinchenko-venger-useless-people> (дата звернення: 06.04.2019).
3. Грінченко Г., Альберт В. Непотрібні люди: воркшоп у Гайдельберзі. URL: <http://uamoderna.com/event/workshop-heidelberg> (дата звернення: 07.10.2022).
4. Каннабих Ю. История психиатрии. Москва: Юрайт, 2019. 384 с.

5. Ковба Д. Евгеника как направление научной мысли и практика селекции человека в конце XIX - начале XXI вв. *Социум и власть*. 2020. №4 (84). С. 7-19.
6. Козлов М. Аутизм как одна из ветвей эволюционного развития человечества. URL: <http://nizi.co.il/nauka/estestvennye-nauki/autizm-kak-odna-iz-vetvej-evolyucionnogo-razvitiya-chelovechestva.html> (дата звернення 15.04.2019).
7. «Непотрібні люди»: злочин, суд, (не)пам'ять. URL: [https://uamoderna.com/arkhiv/28-2020-nepotribni-lyudi-zlochyn-sud-\(ne\)пам%E2%80%99yat](https://uamoderna.com/arkhiv/28-2020-nepotribni-lyudi-zlochyn-sud-(ne)пам%E2%80%99yat) (дата звернення 13.10.2022).
8. Патриляк І. Вільні від Бога, гидкі для наці. URL: <https://localhistory.org.ua/texts/statti/vilni-dlia-boga-gidki-dlia-natsi/> (дата звернення: 07.10.2022).
9. Петренко О. Масові вбивства єврейських пацієнтів психіатричних клінік за часів нацистської окупації України / *Україна модерна*. 2020. С. 86-109.
10. Петрюк П. Т., Петрюк А. П. Психиатрия при нацизме: характеристика некоторых трагических особенностей. Сообщение 1 / *Психічне здоров'я*. 2010. № 3. С. 71–80.
11. Петрюк П. Т., Петрюк А. П. Психиатрия при нацизме: насильственная стерилизация душевнобольных и других лиц. Сообщение 2 / *Психічне здоров'я*. 2011. № 1. С. 54–62.
12. Петрюк П. Т., Петрюк А. П. Психиатрия при нацизме: проведение «Акции Т-4» с активным участием психиатров. Сообщение 3 / *Психічне здоров'я*. 2011. № 2. С. 53–63.
13. Петрюк П. Т., Петрюк А. П. Психиатрия при нацизме: расстрел немецкими оккупантами пациентов Сабуровой дачи. Сообщение 8 / *Психічне здоров'я*. 2012. № 4. С. 109–115.

14. Петрюк П. Т., Петрюк А. П. Психиатрия при нацизме: об истории установления памятных знаков расстрелянным пациентам Сабуровой дачи. Сообщение 9 / *Психічне здоров'я*. 2013. № 2. С. 115-118.
15. Попович О. Моделі взаємодії аномального явища та суспільства в їх історичному розвитку / *Вісник Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого»*. 2014. №1 (20). С. 271-279.
16. Пёрксен Н. Влияние эвтаназии на психиатрическую реформу в Германии. URL: <http://www.mif-ua.com/archive/article/36253> (дата звернення: 10.04.2023).
17. Рахмайлов Е. Евгеника и расовая гигиена как социально-философская составляющая идеологии фашизма / *Science and world*. 2014. № 10 (14). С. 104-107.
18. Руккас А. Трагедія Горіхової діброви. Як нацисти розстрілювали душевнохворих у Києві. URL: <https://www.istpravda.com.ua/articles/2020/10/29/158369/> (дата звернення: 07.10.2022).
19. Тваринський В. Відлуння Бабиного Яру, або В чому звинувачувались працівники Павлівської психіатричної лікарні / *З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ*. 1994. № 1. С. 65, 70-71.
20. Уретій О. Під час окупації Вінниці нацисти знищили майже всіх пацієнтів психоневрологічної лікарні. URL: <https://armyinform.com.ua/2022/06/22/pid-chas-okupacziyi-vinnyczi-naczysty-znyshhyly-majzhe-vsih-pacziyentiv-psyhonevrologichnoyi-likarni/> (дата звернення: 06.08.2022).
21. Фахрудін Ш. Дітям вводили смертельні ін'єкції: програма Гітлера, що вбивала людей з психічними розладами. URL: https://24tv.ua/aktsiya-t-4-natsistska-programa-vbivala-lyudey-psyhichnimi-novini-svitu_n1562466 (дата звернення: 07.10.2022).
22. Хандорф Г. Убийства под знаком эвтаназии при нацистском режиме. URL: <http://www.mif-ua.com/archive/article/13954> (дата звернення: 07.10.2022).

23. Щур М. Убивства людей із психічними розладами стали сходинкою до Голокосту – історики. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/ubyvstva-lyudey-z-psyhichnymy-rozladamy-staly-shodynkoyu-do-holokostu-istoryky/31048904.html> (дата звернення: 07.10.2022).
24. Armstrong T. The Myth of the Normal Brain: Embracing Neurodiversity. URL: <https://journalofethics.ama-assn.org/article/myth-normal-brain-embracing-neurodiversity/2015-04> (дата звернення 06.04.2019).
25. Beddies Th., Hübener K. Kinder in der NS-Psychiatrie. Schriftenreihe zur Medizin-Geschichte des Landes Brandenburg, Band 10. be.bra Berlin-Brandenburg Wissenschaft Verlag, 2004.
26. Benzenhöfer U. „Kinderfachabteilung“ und „NS-Kindereuthanasie“. Studien zur Geschichte der Medizin im Nationalsozialismus, Band 1. GWAB, Wetzlar, 2000.
27. Götz A. Aktion T4: 1939–1945. Die „Euthanasie“-Zentrale in der Tiergartenstraße 4. – Aufl. Edition Hentrich, Berlin, 1989.
28. Götz A., Ebbinghaus A., Hamann M. Aussonderung und Tod. Die klinische Hinrichtung der Unbrauchbaren. Beiträge zur nationalsozialistischen Gesundheits- und Sozialpolitik 1 Broschiert – Rotbuch Verlag, Berlin, 1991.